

Hoffmann István–Tóth Valéria

A NYELVI ÉS AZ ETNIKAI REKONSTRUKCIÓ KÉRDÉSEI A 11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN*

1. Bevezetés

Az ezredforduló évében a Századok hasábjain Kristó Gyula fontos és alapos tanulmányt tett közzé Magyarország népeiről Szent István korában.¹ Írása közvetlenül kapcsolódik Kniezsa Istvánnak a több mint hatvan évvel korábban megjelent, hasonló céllal készült nagy hatású munkájához.² Kristó bíráló alá vette Kniezsa módszereit és eredményeit, és hozzá hasonló módon név- és nyelvtörténeti eszközökkel kívánta elérni a maga elé tűzött célt: véleményt formálni a Kárpát-medence népeinek nyelvi-etnikai összetételéről az első ezredforduló utáni évtizedekre vonatkozóan.

A Kristó írásának megjelenését követő másfél évtizedben sajnos nem került sor arra, hogy a magyar kutatók nyelv- és névtörténeti szempontból tüzetesen megvizsgálják a szerző fontos problémákat érintő felvetéseit. A reflektálatlanul hagyott gondolatok bizonytalanságot okoznak a nyelvész-névkutatók és a történettudósok körében is, és megnehezítik a két tudományterület e kérdésekben különösen fontos együttműködését. Mindez arra készítetett bennünket, hogy Kristó Gyula fent említett munkájának átfogó nyelv- és névtörténeti szempontú értékelését elvégezzük. Mivel azonban a tudományos kutatás végső feladata nem az, hogy egy-egy, akár mégoly jelentős kutató nézeteit elemezze, mi sem maradhattunk meg csupán ennél a teendőnél: dolgozatunkban magát a Kristó által érintett problémakört kívánjuk középpontba állítani és az elemzés fő tárgyává tenni. A továbbiakban azt a kérdést kívánjuk tehát

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ *Kristó Gyula*: Magyarország népei Szent István korában. Századok 134. (2000) 3–44.

² *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI.-ik században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II, 365–472.

körüljárni, hogy milyen nyelvészeti-névtani eszközök használhatók fel a Kárpát-medence nyelvi és ezen keresztül az etnikai képének a megrajzolásában a magyarság itteni megtelepedésének első évszázadaira vonatkozóan.

Mielőtt azonban a részletes elemzésbe belevágnánk, szükségesnek ítéljük nagy vonalakban felvázolni a problémakör tudománytörténeti hátterét.

Az Árpád-kor magyar helynevei már azóta a helynevekkel foglalkozó szakemberek figyelmének középpontjában állnak, amióta nálunk a nevek iránti tudományos érdeklődés egyáltalán megjelent.³ A kezdetektől számított bő másfél évszázad alatt kutatók százai foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel, és e témába vágó könyvek tucatjait, tanulmányok ezreit bocsátották közre. Ezt a megkülönböztetett figyelmet több körülmény is magyarázza, ezek közül itt csak a legfontosabbakat említjük meg.

Az Árpád-kor a magyarországi írásbeliség megszületésének az időszak, s e korszak legjellegzetesebb műfajaiban, a latin nyelvű oklevelekben és történeti munkákban a magyar nyelv elemei közül éppen a helynevek jelennek meg legnagyobb számban. Ezek az ún. korai szórványemlékek a magyar nyelvtörténetírásnak általában is a legbecsesebb emlékei közé tartoznak, de emellett a történettudomány több területe számára is nélkülözhetetlen információkkal szolgálnak. Ha pedig a magyar helynévkincs egészének történetét vagy akár a rendszerét kívánjuk felvázolni, akkor ennek az időszaknak a helyneveire csakis mint a Kárpát-medence helynévállományának talpkövére tekinthetünk. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy az Árpád-kor helynevei iránt megmutató intenzív tudományos érdeklődést az magyarázza, hogy ezek több tudomány számára is nélkülözhetetlen forrásként szolgálnak.

E névkincs átfogó igényű bemutatására és tudományos felhasználására elsőként két kiváló magyar nyelvtörténész vállalkozott: Melich János a honfoglalás korának helyneveit kívánta megvizsgálni,⁴ az ő nyomdokain haladva Kniezsa István pedig a 11. századi Magyarország helyneveit jellemezte.⁵ Nem csupán egyes neveket kívántak egymás mellé helyezve elemezni, hanem olyan elveket, módszereket is kidolgoztak, amelyek az adott kor tudományos megítélése szerint a nyelvészeti vizsgálatokat biztos alapokra helyezték, és egyúttal szélesebb anyag bevonását is lehetővé tették a kutatásba. E módszerek a nyelvtörténeti vizsgálatok különböző területeit érintették: elsősorban a hang- és helyesírás-törté-

³ Az első fontosabb munka ebben a témakörben Jerney János nevéhez fűződik, aki gyűjteményét a 19. század közepén bocsátotta közre: *Jerney János: Magyar nyelvkincsek Árpádék korából* I–II. Pest 1854.

⁴ *Melich János: A honfoglaláskori Magyarország*. Bp. 1925–1929.

⁵ *Kniezsa I.: Magyarország népei* i. m.

netet, a morfématörténetet és az etimológiát, de emellett kiterjedtek a tulajdonnevek kutatásának specifikus jegyeire is. Ez utóbbi törekvés leginkább az ún. történeti helynév-tipológia kidolgozása révén valósult meg. Melich és Kniezsa nyelvészeti eszközöket használt fel tehát vizsgálataiban, ám mindezt történettudományi célok elérésére alkalmazták: munkáikban az adott korszakbeli Kárpát-medence nyelvi-etnikai képét kívánták felvázolni.

E két nagy tekintélyű tudós módszereit és eredményeit a magyar nyelvész-társadalom meghatározó körei elfogadták, magukévá tették, sőt az általuk felvázolt keretekbe saját kutatómunkájuk révén újabb és újabb elemeket illesztettek bele. Ellenzője e nézeteknek alig akadt, s az ellenvélemények is csupán néhány részkérdést érintően fogalmazódtak meg. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a magyar nyelvtörténészeketől szinte egységesen vallott véleményt a történettudósok jó része is felhasználta bizonyító érvként saját munkájában.

Ez a kiegyensúlyozott, meglehetősen véleményegységet mutató helyzet a 20. század második harmadának kezdetétől évtizedekig fennállt. E tudományos építménynek a szilárdnak hitt falain az első rést az 1970-es években Kristó Gyula és munkatársai ütötték néhány kronológiai tétel megkérdőjelezésével.⁶ Az ezt követő évtizedekben a nyelvész-névkutatók részéről is főképpen az időrend kérdéskörében került sor az ismeretek finomítására. Az ezredfordulón aztán Kristó Gyula érkezettnek látta az időt arra, hogy — közvetlenül Kniezsa tételeinek kritikáját adva — átfogó bírálat alá vegye a fenti nyelvészeti elméletet, sőt arra is vállalkozott, hogy az általa kiiktatandónak vélt eljárások, módszerek helyébe újabb vizsgálati szempontokat, lehetőségeket állítson.⁷

E kérdéskörhöz a továbbiakban több oldalról kívánunk közelíteni. Meg kell vizsgálnunk először is azt, hogyan vélekedik ma a névkutatás a névadás és a névhasználat általános kérdéseiről, miben tér el ez a felfogás a korábbi véleményektől, és mindez milyen következményekkel jár a nyelvi és az etnikai rekonstrukció lehetőségei terén. Ezt követően szisztematikusan megvizsgáljuk Kniezsa István egykori tételeit, figyelembe véve Kristó bíráló megjegyzéseit is, s mindebben igyekszünk tekintettel lenni azokra a finomításokra is, amiket ezen a téren az újabb kutatások eredményeztek. A harmadik körben Kristó legújabb javaslatait kívánjuk mérlegre tenni. Mindezek alapján pedig szeretnénk összegezni azokat a nyelvészeti-névtani eljárásokat, amelyeket a mai tudásunk szerint alkal-

⁶ Vö. *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II.* Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV, XLVIII. Szeged 1973., 1974.; *Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged 1976.

⁷ *Kristó Gy.: Magyarország népei i. m.*

mazni lehet a nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdésében, s felvázoljuk azokat a feltételeket, amelyek teljesülése esetén lehetségesnek tartjuk egy a Kniezsáéhoz hasonló feladatot vállaló új szintézis létrehozását.

2. A helynévadás és helynévhasználat névelméleti kérdései

2.1. A 11. századi írott források helynévi szórványainak nyelvi és etnikai forrásértékét akkor lehet esélyünk megnyugtatóan tisztázni, ha a kérdést több oldalról, többféle fogódzót felhasználva közelítjük meg. E fogódzók között pedig különösen nagy súllyal esnek latba azok a tényezők, amelyek a névadás és névhasználat körülményeit, természetét, vagyis általában a névelméleti kérdéseit érintik. A következőkben ezeket a névelméleti problémákat járjuk körül, mégpedig empirikus közelítésmóddal, vagyis konkrét 11. századi oklevelek egyes adatainak nyelvi értékelése révén jelöljük ki és rakjuk le a nyelvi és etnikai rekonstrukciós eljárás alapköveit. Mindeközben arra is rámutatunk, hogy melyek azok a kérdések, amelyekre az oklevelek nyelvi adataiból nem remélhetünk (vagy csak igen töredékesen) válaszokat.

A névadás és névhasználat általános kérdéseit négy — 11. századi oklevelekből származó — helynévadat problematikájából kiindulva mutatjuk be. E névadatok persze nem elsősorban egyedi mivoltukban tanulságosak az itt tárgyalt témakör szempontjából, hanem éppen azért lehetnek informatívak, hogy magukon viselik a névtípusuk általános jellemzőit is. A kiválasztott négy helynév ugyanis mind keletkezéstörténeti, mind tipológiai szempontból különböző kategóriákat képvisel. A Tihanyi alapítólevél (1055) *bolatin* ~ *balatin* szórványai a végső etimonját tekintve szláv eredetű *Balaton* víznév legkorábbi adataiként szerepelnek a forrásban; ugyanezen oklevél *uluues megaia* szórványa magyar szerkesztésmódot mutató kétrészes természeti névként jelöli meg egy bizonyos *gisnav* birtok határát (*Ölyves megyéje*); a Veszprémvölgyi apácák adománylevelének (1001 e./1109)⁸ *βεσπρεμ* (*Bezprem*) adata az idegen (itt szláv) eredetű személynévből formáns nélkül alakult településnevek típusát képviseli; végül pedig egy népcsoport (konkrétan egy honfoglaló magyar törzs) nevét őrzi a veszprémi oklevélből adatható *Kér* településnév (1009/+1257: *Cari villa*,⁹ a mai Hajmáskér). Ahhoz,

⁸ A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevelének datálása körül még a legutóbbi időkben is vita folyt. Ebben a kérdésben a vita résztvevői közül Szentgyörgyi Rudolf álláspontja látszik a leginkább megalapozottnak (vö. *Szentgyörgyi Rudolf: A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele — legelső hazai nyelvemlékünk?* Magyar Nyelv 108. [2012] 303–322., 385–399.), így a fenti datálásban is ezt követtük.

⁹ *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. Redidit Györffy György. Bp. 1992. [A továbbiakban: *DHA.*] 1: 52.

hogy egyértelművé tegyük, ezek a konkrét esetek milyen általános névelméleti problémákat hívnak elő, mindeneelőtt azt kell látnunk, hogyan ítéli meg a helyzetüket, a nyelvi és etnikai forrásértéküket a névtudomány. Minthogy e nevek (és kortársaik) vallomására az utóbbi időkben elsősorban a történész Kristó Gyula alapozott az általunk vizsgált kérdéskört érintő, nagyívű következtetéseket a már említett munkájában, kiindulásképpen az ő véleményét érdemes felidézni a fenti szórványok nyelvi alkatát, s az abból adódó etnikai konzekvenciákat illetően.

A Tihanyt körülölelő állóvíz *bolatin* ~ *balatin* neve szláv köznévi eredetre megy vissza ('sáros'), ezt a névformát a magyarok a szlávoktól kölcsönözték.¹⁰ Erre a névformára is érvényes az az igen fontos megszorítás, amit Kristó a korai adatoltságú szláv eredetű településnevekkel (pl. *Visegrád*, *Zemony*) összefüggésben szögez le, hogy tudniillik nemigen lehet feltárni, e helyek mikor kapták a nevüket, ami nyilvánvalóan „nem közömbös az etnikumok otthagatásának meghatározásánál sem”.¹¹

Az *uluues megaia* birtokos jelzős szerkezet kapcsán Kristó álláspontját és következtetéseit érdemes hosszabban is idéznünk, mert módszertani tekintetben igen tanulságosak. Ez a névforma ugyanis szerinte „kivált érdekes, mivel első tagja török, második tagja szláv eredetű, a birtokviszonyt kifejező szerkezet viszont magyar. Olyan kétnyelvűségre utal ez, mint amikor az amerikai magyarok *soppingolnak* (vásárolnak). Az *uluues* maga is magyar -s képzőt visel, a szó tehát korábbi átvételnek tűnik, amelyet a magyar már sajátjának érzett 1055-ben, hasonlóan a *megá*-hoz (hiszen saját szavaként ragozta), bár ott még a hangrendi kiegyenlítődés nem ment végbe. Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szemben, törökökkel pedig már nem is kellett találkoznia, azoknak csak kiveszőfélben levő nyelvi hagyatékát örökítette tovább.”¹²

A veszprémi apácák adománylevelének *Bezprem* helynevééről — összhangban a helynév-etimológiai szakirodalommal — úgy nyilatkozik Kristó Gyula, hogy a településnév alapszava egy szláv eredetre visszamenő formáns nélküli (puszta) személynév,¹³ ami feltétlenül magyar helynévadásra vall. Általánosítva pedig mindez azt is jelzi, hogy a szláv pusztaszemélynévi helynevek magyar (névadói) környezetről (is) tanúskodnak.¹⁴

¹⁰ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 23.

¹¹ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 20.

¹² Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 23–24.

¹³ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 19., 21.

¹⁴ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 20., 21.

A veszprémi oklevél *Kér* helynevének Kristó Gyula megközelítésében ugyancsak önmagán túlmutató tanulságai vannak: a törzsnévi lexémát tartalmazó településnevek ugyanis döntően a település belső viszonyaira utalnak még akkor is, ha a nevüket éppenséggel kívülről adták is. „A *Kér* településnév ugyanis csak úgy értelmezhető, hogy a településen *Kér* törzsbeliek éltek, környezetükben viszont nem, mivel csak így tudta betölteni megkülönböztető funkcióját.”¹⁵

E korai okleveles említésekkel kapcsolatban megfogalmazott vélekedések számos, a helynévadással és helynévhasználattal összefüggő névelméleti kérdést felvetnek. Közöttük a névadás okait és a névkeletkezés alapvető körülményeit érintők éppúgy vannak, mint a helynevek státusának, funkciójának kérdését előtérbe hozók. Ezek megválaszolásakor ráadásul azt a körülményt is mérlegelnünk kell, hogy a korszak nyelvi helyzetének megrajzolásához közvetlen nyelvi információként csupán az oklevelek magyar nyelvű szórványanyaga áll a rendelkezésünkre, amely forrásanyag magán viselheti az írója esetleges nyelvi beavatkozását is. Mindezeket a tényezőket a 11. századi helynévi adatok nyelvi-etnikai forrásértékének meghatározásakor feltétlenül szem előtt kell tartanunk.

2.2. A névelméleti kérdések bemutatását azzal célszerű kezdenünk, hogy röviden áttekintjük, egyáltalán milyen *okok* húzódnak meg a helynévadás hátterében a névtudomány mai álláspontja szerint, azaz milyen tényezők motiválják általában az ember helynévadási törekvéseit. A magyar névkutatók többsége szerint a névadás alapindítéka az, hogy az ember tájékozódni akar a tájban, s ezért a számára fontos helyeknek nevet ad. A nemzetközi szakirodalomban ezzel szemben egyre inkább arra mutatnak rá a névkutatás szakemberei, hogy a névadás végső oka az ember kommunikációs szükséglete, és a mindenkori névszükségletet az adott helyzetben felmerülő kommunikációs igények határozzák meg.¹⁶ Ebben a felfogásban minden bizonnyal másképpen kell megítélni azokat a korai okleveles adatokat is, amelyekről a korábbiakban mint alkalmi helymegjelölésekről szóltak a kutatók. A bakonybéli apátság egyik faluja például András püspökről vette a nevét: 1086/1130–40: *Sexta villa*,

¹⁵ *Kristó Gy.*: Magyarország népei i. m. 18. A népnévi eredetű helyneveket is hasonlóan értékeli Kristó Gyula: *Varsány* település lakóit például alánoknak tartja, de a helyet felfogása szerint a (magyar) környezetük nevezhetette el így.

¹⁶ Vö. *Hoffmann István*: Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27. (2005) 120. De a helynévadás okairól szólva arra is rá kell mutatnunk, hogy a névadásban kulturális mozgatórugók is nem csekély mértékben szerepet játszanak: az tudniillik, hogy a név az emberi kultúra alapvető része és összetevője; vö. ehhez *Hoffmann István*: Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48. (2010) 52.

que dicitur *Andree episcopi*,¹⁷ és noha a falu neve később valóban — vélhetően a püspök nevéből állandósult — *Endréd* alakban jelentkezik (vö. 1230: *Endred*),¹⁸ a 11. századi megjelölés kapcsán Kristó azon az állásponton van, hogy annak tényleges falunévi státusa vagy csupán alkalmi megnevezés jellege nemigen dönthető el.¹⁹ E mögött a felfogás mögött ugyanaz a motiváció húzódik meg, mint az ún. primér névtelenségről vallott elképzelései mögött. Annak a háttérében, hogy a korai oklevelek bizonyos birtokokat nem neveznek meg név szerint, Kristó a primér (korai) névtelenség jelenségét gyanítja, azt tudniillik, hogy jó néhány emberi lakóhelynek még ténylegesen nem volt az adott időben neve, s csak akkor kapott külön tulajdonnévi megnevezést, amikor „a feudális agrárfalvak kiépülő rendszere közeli falutársat telepített szomszédjába”, s a feudális társadalom adminisztrációja megkövetelte a falu egyedítését az elnevezés szempontjából is.²⁰ Kristó Gyula e kérdésekben vallott felfogása azonban alapvető ellentmondásban áll a névadás és névhasználat általános természetével: a falu létesülését mint külsődleges folyamatot ugyanis — a gyakorlati kommunikációs szükségszerűség folytán és a kulturális körülmények következményeként is — egyidejűleg követnie kellett a falunévadásnak mint nyelvi aktusnak is, sőt azt mondhatjuk (mert kognitív-pragmatikai alapon másképpen aligha képzelhető el), hogy a település (az emberi lakóhely) létrehozásához a név megalkotása is szervesen hozzátartozik. Az más kérdés, hogy a nevet az oklevél megszövegezője milyen okok miatt nem rögzítette, vagy éppen nem pontosan a helyi névhasználatot tükrözően foglalta bele a dokumentumba.²¹

A Kristótól idézett korai névtelenség gondolata azzal a korábban meghatározónak számító névelméleti felfogással van összefüggésben, amely a helynévkeletkezést hosszú folyamatként képzei el. E kérdésben éppen a honfoglalást követő évszázadok névadási helyzetét kiemelve azonban Benkő Loránd is úgy foglalt állást, hogy az új tájra kerülő népnek nem kell néhány évtizednél hosszabb idő ahhoz, hogy a tájat helynevekkel benépesítse.²²

¹⁷ A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp. 1912–1916. [A továbbiakban: PRT.] VIII, 268.

¹⁸ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. [A továbbiakban Cs.] III, 229.

¹⁹ *Kristó Gy.*: Szempontok i. m. 10–11.

²⁰ *Kristó Gy.*: Szempontok i. m. 9–10.

²¹ Vö. ehhez *Tóth Valéria*: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Debrecen 2001. 26–27.

²² Vö. *Benkő Loránd*: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998. 113. Az azonban kétségtelen, hogy mivel tényleges adataink nincsenek arra vonatkozóan, hogy a magyarság a honfoglalás után hamar és nagy számú névvel nevezte meg földrajzi környezetét, aligha lehet ezeket a névadás általános jellemvonásából adódó következtetéseket többnek tekinteni mint pusztá, ám

2.3. A helynévadás alaptermészetéhez tartozik, hogy minden névadási aktus szemantikailag tudatos, valamint funkcionális-szemantikai és lexicális-morfológiai tekintetben is a meglévő névmintákhoz igazodik, névmodelleket követ. A *szemantikai tudatosság* azt jelenti, hogy a névadáskor az elnevezendő denotátum valamely jellegzetessége, jellemző jegye jelenik meg a születő névben, abszolút motiválatlan név tehát nincs. A helyneveket az egyén a kultúra részeként ismeri meg a társadalmi-nyelvi szocializációja során, s egyidejűleg formálódik az a képessége is, hogy felismeri és megfelelően használja az egyes neveket, illetve adott esetben új megnevezéseket is alkot. A beszélőnek tehát a szocializációja során kialakul egyfajta névkompetenciája, amelyben a kulturális hagyományok, ismeretek mellett nyelvi összetevők is vannak. A névkompetencia *névmintákon*, *névmodelleken* alapul, amelyek a nevekről való legalapvetőbb kulturális, pragmatikai, szemantikai, morfológiai tudásunkat foglalják magukba. A névadók számára mindenkor az általuk ismert és használt névrendszer szolgál az új megnevezések alapjául, ami nemcsak közvetlenül, tehát a meglévő nevek felhasználása révén érvényesül, hanem közvetett módon, a névminták átörökítése révén is.²³

2.4. A helynévadás *névszociológiai háttéréről* ma is az az általános vélemény, hogy a nevek létrehozása a régiségben szinte kizárólag népi jellegű, kollektív tevékenységként képzelhető el, a helyneveket egy közösség konvenciója alkotja meg,²⁴ s ezért — mint kollektív tevékenység — „az elnevező tömegek, köznépi rétegek nagymértékben kollektív, népi szinten beszélt nyelvi sajátosságait tükrözi”.²⁵ Noha ennek a felfogásnak egyes részleteivel egyetérthetünk, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ez a vélemény arra az elképzelésre épül, amely szerint a helynevek mintegy véletlenszerűen választódnak ki számos egyedi közszoói megjelölés közül, és válnak lassan, fokozatosan tulajdonnévvé.

Ezzel szemben viszont a mai névelméleti felfogás a névadási, névszociológiai helyzet tekintetében különbséget tételez fel a régi helynévanyag egyes helynévfajtáinak létrejötté között. A helynévadás ugyanis

a rendszerjelleg miatt nagyon is indokolt feltételezéseknek (Tóth V.: Névrendszer-tani vizsgálatok i. m. 27.).

²³ Vö. Hoffmann István: Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen 1993. 26.; *Uő*: Régi helyneveink névadói i. m. 53.

²⁴ Vö. pl. Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország i. m. 401., *Lőrincze Lajos*: Földrajzineveink élete. Bp. 1947. 23., *Bárcei Géza*: A magyar szókincs eredete. Második, bővített kiadás. Bp. 1958. 146., *Markó Imre Lehel*: Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Bp. 1969. Szerk. Kázmér Miklós – Végh József. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Bp. 1970. 86., *Solymosi László*: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 68. (1972) 189., *Mező András*: A magyar hivatalos helységnévadás. Bp. 1982. 34., 42.

²⁵ *Benkő L.*: Név és történelem i. m. 112.

bonyolult, sokrétű folyamat, s a névadási helyzetet sem szabad egynemű jelenségeként felfogni, hiszen az a kommunikációs helyzetek sokszínűségéből adódóan nagyon sokféle lehet. Ez pedig azt jelenti, hogy névszociológiai szempontból mindenekelőtt el kell választanunk a természeti nevek körében jelentkező névadási szituációt az ember alkotta helyek és objektumok megnevezési szituációtól.²⁶

A településnevekre vonatkozóan a kognitív-pragmatikai szemléleten alapuló felfogás a névadás aktusában a közösség helyett az egyén szerepét állítja előtérbe, illetőleg ezzel egyidejűleg a tudatosságot helyezi az ösztönösség elé. A település ugyanis az ember alkotása és egyben annak is a kifejezője, hogy az ember birtokba vett valamely területet. A település léte valamilyen emberi cselekvést feltételez, s a névadás — mint fentebb is jeleztük — ennek az alkotási folyamatnak a részeként értékelhető. Ebből adódóan a településnév-adásban sokkal erőteljesebben megjelenik a szándékosság és a tudatosság, jobban kifejeződnek az egyéni érdekek, s ezáltal a névadási helyzetnek szerencsés esetben több részlete (mint pl. a névadó személy) is megragadható.²⁷ A *tudatos névadás* azt jelenti, hogy az új névalakulatok többnyire tudatos mentális folyamatok révén jönnek létre, s ezáltal maga a településnévadás aktusa a beszélők kognitív tevékenységének tartható. „A neveket az egyén, nem pedig a közösség adja, de olyan módon, hogy az új név beleilleszkedjen az adott névközösség névadási szisztémájába, s ilyen módon az új nyelvi elemet mások is névként tudják elfogadni és használni. A mai onomasztika a névadásban aktust lát tehát, s a korábbi felfogást, amely közszoói értékű kifejezések fokozatos tulajdonnévvé válásával számolt, legfeljebb periférikus névalakulási formának tekinti.”²⁸

A tudatos névadói tevékenység az Árpád-kori településnevek létrehozásában is jóval nagyobb fokú lehetett annál, mint azt a szakirodalom általában feltételezi. Nem egy olyan oklevélrészletet ismerünk például, amelyekben a birtokosoknak vagy más meghatározó személyeknek (pl. az uralkodónak) a névadásban, a névváltoztatásban játszott szerepe szövetszerűen is nyomon követhető.²⁹ Minthogy a középkorban az okleve-

²⁶ Vö. Hoffmann I.: Régi helyneveink névadói i. m. 120–121.

²⁷ Hoffmann I.: Régi helyneveink névadói i. m. 122.

²⁸ Hoffmann István: Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről. In: Arcana Tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen 2014. II, 699.; lásd még ehhez Uő: Helynevek nyelvi elemzése i. m. 22–23.; Uő: Régi helyneveink névadói i. m. 120., továbbá Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan. Személynevek. Bp. 2003. 56–58. is.

²⁹ Lásd ezekhez pl. Kristó Gy.: Szempontok i. m. 11., 13–14., Uő: Pusztai személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. In: Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerk. Hajdú Mihály – Rácz Endre. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. sz.) Bp. 1981. 101–104., Mező A.: A magyar hivatalos helységnevéadás i. m. 29–42., Uő: A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század. Bp. 1996. 43., Rácz Anita: Törzsnévi eredetű helyneveink nyel-

lek az érdekérvényesítés kiemelkedően fontos írásbeli területét jelentették, nem ritkák bennük az olyan utalások, amelyek a névadásra közvetlenül vagy közvetve rávilágítanak. A korabeli névadási helyzetről a legtöbb ismeretet kétségkívül a személyről elnevezett településnevek kapcsán találjuk a forrásokban, ami azt jelzi, hogy az egyéni érdekek érvényesülését, a tudatosságot itt láthatjuk talán legerősebben megnyilvánulni a nevek létrehozásában. Ennek persze jól érthető, világos magyarázata van. A honfoglalást követően a Kárpát-medencében a birtokviszonyok évszázadokig tartó kialakulása és megszilárdulása a szóbeli és az írásbeli kultúra határán állva ment végbe. A szóbeliség körülményei között pedig a birtoklás fontos kifejezőeszköze lehetett a megnevezés, amely egy névhasználói közösség életében — a mindennapi kommunikációs helyzetekben való használatnak köszönhetően — hosszú ideig fenntarthatta verbálisan (ha úgy tetszik a szó erejével) is a személy és a hely összetartozásának tudatát.³⁰

A természeti nevek körében a tudatos névadásnak közel sincs olyan fontos szerepe, mint a településnevek esetében, ugyanis „a névhasználó közösség a kommunikációs szükségleteit egyszerű név-használatbavétel útján is ki tudja elégíteni”. A névadói tudatosság és szándékosság gyengébb jelenlétét azon is lemérhetjük, hogy vizek, hegyek vagy más természeti objektumok elnevezési aktusáról alig szólnak a források. Ritkább közöttük a többnevűség is, aminek az az oka, hogy a kommunikációs helyzet nem igényli újabb névváltozatok megjelenését, de más (pl. társadalmi, lélektani) okok sem nagyon idézik ezt elő. Az sem lényegtelen továbbá, hogy a természeti nevek többnyire kisebb névhasználói körben használatosak, erős lokális kötöttségűek, így etnikai következtetésekre is legfeljebb ilyen hatókörrel lehetnek érvényesek.³¹

Ez a különbségtétel az egyes helynévfajták névszociológiai státusát érintően azt a korábbi tételt is megingatni látszik, amely a települések *névadóinak* leginkább az elnevezett település környezetének lakóit tekintti, ami pedig a nyelvi-etnikai konzekvenciák terén azt is jelenti, hogy az adott településnévből elsősorban a környék lakosságának etnikai viszo-

vi kérdései. Helynévtörténeti Tanulmányok 2. (2006) 13. — Középkori okleveleink direkt módon persze kevésbé foglalkoznak a helynévadás kérdéseivel, vagyis akkor, amikor a névadás és névváltozás mozgatórugóit igyekszünk e források segítségével feltárni, olyan szempontból kell őket vallatóra fogunk, ami „keletkezésük indítéka szempontjából korántsem elsődleges kérdés” (Kristó Gy.: Szempontok i. m. 5.). A helynévadás említett mechanizmusa, általános névelméleti háttere alapján azonban joggal feltételezhetjük, hogy azok az oklevélrészletek, amelyek a helynévadás és -változás kérdéseire közvetlen módon kitérnek, valóban a gyakori, általános eseteket tükrözik, és nem a kivételes, egyedi helyzeteket vetítik elénk.

³⁰ Vö. Hoffmann I.: Régi helyneveink névadói i. m. 122.

³¹ Vö. mindehhez Hoffmann I.: Régi helyneveink névadói i. m. 121–122.

nyaira lehet következtetni.³² A névtörténeti szakirodalomban egy ideje megjelent már az a vélekedés is, amely szerint a környező lakosság névadói szerepének tételét nem lehet mereven felfogni.³³ A 10–11. század vonatkozásában pedig Kristó Gyula arra is rávilágított, hogy a gyér népsűrűség és a települések nagyobb fokú zártsága miatt ezekben a korai évszázadokban a névadó környezetnek eleve jóval kisebb szerepét tételezhetjük csupán fel.³⁴ Ez a vélemény azt is előrevetíti egyúttal, hogy a településnévadás névszociológiai helyzetének megítélésében a településtörténeti vonatkozások semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül.³⁵

A környező lakosság névadói szerepét nem kell persze teljesen elvetnünk, jó esélyekkel számolhatunk ugyanis ezzel például a népnévből alakult településnevek körében. Más településnév-típusok esetében viszont a névadásban az adott települések lakóinak vagy valamely meghatározó lakosának, tulajdonosának stb. névadó szerepét kell előtérbe állítanunk. A legnagyobb valószínűséggel ezt a személynévi eredetű helynevek esetében tehetjük fel. Az egyéntől induló tudatos névadás egyik jeleként értékelhetjük a nevekben bekövetkező azon változási folyamatokat is, amelyek a tulajdonosváltást, a tulajdonjogban bekövetkező változásokat nyelvi síkon kísérik. E változások kommunikációs okokkal nyilvánvalóan nem magyarázhatók, hiszen a tulajdonnév alapfunkciójához kötődő azonosítást a korábbi név is maradéktalanul ellátta. A kommunikáció szempontjából a névváltozás többnyire nem is kívánatos, hiszen kommunikációs bizonytalanságot idéz elő. Az új név létrehozásával a névadó tehát gyakran még a kommunikáció átmeneti zavarait is vállalja, ami leginkább abban az esetben képzelhető el, ha a névadónak érdekei fűződnek az új név megalkotásához és használatbavételéhez.³⁶

³² Vö. pl. *Kniezsa I.*: Magyarország népei i. m. 405., *Uő*: Erdély víznevei. Kolozsvár 1942. 124., *Bárczi G.*: A magyar szókincs i. m. 146., *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1966. 132., *Moór Elemér*: A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Bp. 1969. Szerk. Kázmér Miklós – Végh József. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Bp. 1970. 45., *Solymosi L.*: Árpád-kori helyneveink i. m. 189., *Kristó Gy.*: Szempontok i. m. 9., *Kálmán Béla*: Hogyan keletkeztek a helységnevek? Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 30. (1978) 172–174.

³³ *Mező András*: A helynevek vándorlása a középkorban. In: Név és névkutatás. Az Inczeffi Géza halálának 10. évfordulójára rendezett emlékülés előadásai (Szeged, 1984. április 13–14.). Szerk. Békési Imre. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. sz.) Bp. 1985. 28.

³⁴ *Kristó Gy.*: Szempontok i. m. 9.

³⁵ *Hoffmann I.*: Régi helyneveink névadói i. m. 123.

³⁶ Lásd ehhez bővebben *Hoffmann I.*: Régi helyneveink névadói i. m. 122–123. A településnévvel való birtokosi manipuláció eseteiről Györffy György is beszámolt (*Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp., 1963–1998. [A továbbiakban: Gy.] I, 726). A tudatos névadásra utalnak az elbeszélő forrásokban (pl. Anonymusnál) előforduló névadási esetek (pl. Csanád várának névtörténete), de erről tanúskodnak közvetett módon Anonymus koholt személynévei is, amelyek azt mutatják, hogy a személynév és a helynév kapcsolata, névadási modellje, valamint birtoklást kifejező ereje a települések elnevezésében Anonymus korában is élő gyakorlat volt.

Mindez összességében tehát azt jelenti, hogy névszociológiai szempontból nemcsak a természeti és a mesterséges nevek mint helynévfajták, hanem ez utóbbin belül a különböző településnév-típusok is jelentős különbségeket mutatnak, így pedig nyelvi-etnikai azonosító szerepüket sem szemlélhetjük differenciálatlanul.

A helynévadás általános névelméleti kérdései között kell kitérnünk arra a nyelvi-etnikai rekonstrukció szempontjából távolról sem jelentéktelen problémára is, hogy milyen típusú helynévformák tekinthetők magyar névadásról tanúskodó elnevezéseknek, s melyek mögött tételezhető fel idegen etnikum. A *névadók nyelvi azonosítása* és egyidejűleg a névadási folyamat nyelvhez kötése főképpen olyan esetekben okoz problémákat, amikor a név a magyarban meghonosodott jövevényszóra, illetőleg azzal azonos alakú idegen helynévre is visszavezethető. A *Pest, Láz, Mocsolya* típusú helynevek nyelvi azonosítása a névadók meghatározása szempontjából lényeges: ha ezeket jövevényneveknek tekintjük, akkor az azt jelenti, hogy a magyar névrendszerhez képest idegen (szláv) nyelvű beszélőkhöz kötjük őket, ha viszont (szláv) jövevényszóból alakult helyneveknek minősítjük a fenti alakulatokat, akkor magyar nyelvű névadók mellett tesszük le a voksunkat. Ennek a különbségtételnek pedig az esetleges etnikai konzekvenciák tekintetében is meghatározó jelentősége van, hiszen az első esetben azt tételezhetjük fel, hogy a névadás, sőt a névátvétel idején is jelen volt a névadó szláv nyelvű lakosság, míg a jövevényszóból történő magyar névadás természetesen nem feltételezi (bár ki sem zárja) a szláv lakosság névadás kori jelenlétét a kérdéses térségben. Persze a jövevényszavak maguk is utalnak két etnikum érintkezésére, de a helynevekre jellemző területi kötöttség nélkül, s a kronológiai viszonyaik pontos ismerete nélkül a jövevényszavakból csak sokkal összetettebb vizsgálattal és csak jóval pontatlanabban következtethetünk a kölcsönhatás lokális körülményeire.³⁷ Azok a névformák ugyanakkor, amelyekben az idegen eredetű közszoói (vagy éppen tulajdonnévi) lexémákat magyar grammatikai eszközök alakítják helynévvé (mint amilyen a Tihanyi alapítólevél fent említett *Ölyves megyéje* szóránya is), az eredetük megítélése szempontjából semmiféle nehézséget nem okoznak, minthogy azokat vitathatatlanul magyar (belső) névadás eredményeinek, azaz magyar névadókra utaló elnevezéseknek kell tartanunk.

³⁷ Lásd ehhez részletesebben *Póczos Rita*: Jövevényszó, jövevénynév. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 24. Névelméleti szempontból bizonyos értelemben hasonló problémát vetnek fel a magyar helynévrendszer azon elemei is, amelyek idegen személynévi lexémából formáns nélkül alakultak, bár ezt a névalkotási módot a történeti helynévkutatás jellegzetesen magyar névadási eljárásnak tekintí, amely a környező népeknél ismeretlen.

2.5. A helynévadó és a *helynévhasználó* közé névelméleti tekintetben nem tehető egyenlőségjel. Ezt a körülményt azért fontos az itt vizsgált kérdés kapcsán is fokozottan hangsúlyoznunk, mert a Kárpát-medence korai nyelvi-etnikai vizsgálatában figyelembe vehető nyelvi adatok mindegyike írott forrásokból származik, s e források nem a névadás, hanem az aktuális névhasználat körülményeire világíthatnak (még arra is csupán halványan) rá. A névadás aktusa akár évszázadokra is lehet attól az időpillanattól és nyelvi állapottól, amit az oklevél rögzített, ebből pedig a nyelvi-etnikai megállapításokra nézve is súlyos konzekvenciák adódnak. A Tihanyi alapítólevél *bolatin* ~ *balatin* helyneve valóban szláv névadásra mutat, de a név átvételének kronológiai viszonyait nem ismerjük. Azt ugyanakkor biztosan állíthatjuk, hogy ez az elnevezés a 11. század közepén a Dunántúl e részén szláv nyelvű etnikumra semmiképpen sem utalhatott, hiszen a név használói — a név szótagszerkezeti sajátosságaiából következően — egyértelműen magyarok voltak.³⁸

2.6. A helynevek nyelvi-etnikai azonosító szerepének felderítéséhez az is lényeges fogódzó lehet, ha e nyelvi elemek pontos használati értékét (státusát, funkcióját) névelméleti alapokon megkíséreljük a maga komplexitásában leírni. A *helynévhasználat funkcionális kérdéseiről* szólva mindenekelőtt azt kell röviden bemutatnunk, hogy a helynevek — mint a nyelvi jelek egy speciális kategóriájának elemei — milyen használati értékkel (jelentésstruktúrával) bírnak.

A tulajdonnevek, köztük a helynevek legfőbb szerepének a legtöb-
ben az egyedítést tekintik, amely — szemben más egyedítő eszközökkel — a kontextus különösebb ismerete nélkül is betöltheti az azonosító funkciót, noha bizonyos esetekben persze a kontextus egyértelműsítő szerepére is szükség lehet. A helynevek mint nyelvi jelek egyidejűleg többféle funkciót, jelentéstartalmat is hordoznak magukban. Jelentésstruktúrájuk meghatározó összetevőjeként tarthatjuk számon a kulturális jelentést, a tulajdonneveket ugyanis minden más nyelvi elemnél erősebben jellemzi a kultúrával való szoros kapcsolatuk. A neveknek a kommunikációban betöltött szerepét ezért teljes mélységében csak akkor tudjuk megragadni, ha szem előtt tartjuk azt a körülményt, hogy a névhasználat legalább annyira kulturális, mint nyelvi kérdés, a név-

³⁸ A névadat első szótagjának „magyaros”, illetve az utolsó szótagjának „szlávoss” karaktere között ugyanakkor feszül némi ellentmondás, ám ezt esetleg magyarázhatja az is, hogy az oklevélben a tó nevét a megszövegező latinosított alakban (vö. *Balatinum*) rögzítette; e lehetőséghez lásd *Hoffmann István*: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen 2010. 48., 49–50. A névben ugyanakkor a magyarban bekövetkező *i > u > o* hangváltozással is számolhatunk, ahogyan erre több példát is felidézve Szentgyörgyi Rudolf rávilágított; vö. *Szentgyörgyi Rudolf*: Egy ómagyar magánhangzó-változásról. Magyar Nyelv 107. (2011) 193–198.

rendszer ezért nem csupán a nyelv rendszerével, hanem sokkal inkább a kultúrával mutat elemi összefüggést, s a névrendszerek alapvető törésvonalai nem a nyelvi, hanem főképpen a kulturális törésvonalak mentén húzódnak.

A nyelvi és kulturális kötöttségeket mutató, azonosító-egyeztető funkciójú nevek az egyének identitástudatának kialakításában is fontos szerepet játszanak. A nevek identitásjelölő funkciója a legközvetlenebb módon az egyéneknek a személynevekhez való viszonyában mutatkozik meg, de a helynévhasználatban is tükröződik. A nevek adásával, használatával, módosításával az egyének folyamatosan kijelölik, pontosítják a helyüket a világban: amikor például egy addig névvel nem rendelkező helynek nevet adnak, tulajdonképpen megteremtik annak identitását, de egyidejűleg a hozzá fűződő viszonyuk kifejezésével a magukét is építik.

A nevek kulturális meghatározottságát, identitásjelölő szerepét a magyar személy- és helynévkinccs viszonylag jól ismert egy évezredes története is jól mutatja, bár a történeti névkutatás főként nem ezekre a jellegzetességekre fordított figyelmet. A névadás kulturális feltételeire történetek ugyan néha utalások, de ezek a körülmények jórészt háttérben maradtak, pedig a nevekben rejlő kulturális információk kibontása — különösen a névtudomány jellegzetes interdiszciplináris helyzete, illetve segédtudományi szerepgazdagsága miatt — szélesebb érdeklődésre is számot tarthat. Bizonyos helynévtípusokhoz a magyar névtörténet során igen erős identitásjelölő szerep kapcsolódott. Különösen jól tetten érhető ez a személyneveknek a helynevekben való használatában. Az *Üllő*, *Veszprém*, *Tihany* típusú helyneveknek a legfőbb funkciója kezdetben aligha a hely azonosítása, egyedítése lehetett, hanem sokkal inkább az, hogy kifejezze a terület birtoklásához, használatához való jogot.³⁹

A helynevek esetleges jogforrásként való funkcionálása több ízben is előkerült a magyar szakirodalomban. Elsőként Györffy György fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy valamely javadalom neve önmagában is birtoklás jogcíme lehetett.⁴⁰ Noha Kristó Gyula vitatta ennek realitását, s úgy vélte, hogy a név birtokjogot nem igazolhat,⁴¹ Györffy véleménye több vonatkozásban is megalapozottnak tűnik. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk egyrészt azt, hogy a honfoglalás korának magyar

³⁹ Lásd e kérdéshez részletesebben *Hoffmann István*: Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48. (2010) 49–58.

⁴⁰ *Györffy György*: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15. (1972) 286., de lásd még *Úő*: A helynevek és a történettudomány. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia*. Bp. 1969. Szerk. Kázmér Miklós – Végh József. *Nyelvtudományi Értekezések* 70. sz. Bp. 1970. 200. is.

⁴¹ *Kristó Gy.*: Szempontok i. m. 17–18., 30., lásd még ehhez *Solymosi L.*: Árpád-kori helyneveink i. m. 183. is.

társadalmát, kultúráját a szóbeliség jellemezte, s az élet bizonyos területein (államigazgatás, jog) az írásbeliség csak igen lassan, fokozatosan, évszázadok alatt szorította háttérbe a szóbeliséget.⁴² Ilyen körülmények között pedig a személy és a hely nevének azonossága a nyelvhasználat ereje révén szokásjogi kifejezője is lehetett a személy és a hely összetartozásának. A helynév jogforrásként való érvényesítésének gondolatát támogatja továbbá az a körülmény is, hogy a legrégebbi okleveleinkben igen nagy számban maradtak fenn személynévvel azonos településnevek, jól mutatva e névadási mód feltűnően nagy produktivitását.

2.7. A fentiekben a helynévadásnak és helynévhasználatnak mindazokat az általános névelméleti kérdéseit igyekeztünk — persze csak igen nagy vonalakban — összefoglalni, amelyekre a nyelvi-etnikai rekonstrukció során érdemes a kutatóknak figyelemmel lenniük. E problémakört végül azzal zárjuk le, hogy visszatérve a kiindulópontként felhozott 11. századi okleveles adatokra, illetőleg a rájuk vonatkozóan tett korábbi megállapításokra, rámutatunk azokra a tanulságokra, amelyeket a fenti névelméleti tényezők szem előtt tartásával fogalmazhatunk meg velük kapcsolatban. Néhány erre irányuló megjegyzést már az eddigiekben is elejtettünk, de talán nem érdektelen ezeket alább összegeznünk.

Az 1055: *bolatin* ~ *balatin* adatok — a névetimonból adódóan — szláv névadókra utalnak ugyan, a név hangszerkezete azonban biztosan magyar névhasználókat jelez a Tihanyi alapítólevél korában. Az idegen nyelvből a magyar névrendszerbe bekerülő helynévi elemek átvételének koráról az írott források alapján nem lehetnek ismereteink, belőlük minden esetben legfeljebb az adott nyelvemlék korának névhasználati körülményeire kérdezhetünk rá. Ehhez pedig elméleti-módszertani tekintetben a nyelvi rekonstrukció alapelveire célszerű támaszkodnunk. Az etnikai célú nyelvi rekonstrukció⁴³ legfőbb eszköze ugyan maga a helynév-etimológia, ez azonban nem egyszerűsíthető le az adott névforma végső etimonjának a meghatározására. A névkeletkezés pillanatának a megragadása mellett a fennmaradt adatokra is figyelemmel kell lennie az etimológusnak: ezek az adatok ugyanis — lévén többnyire a valós, élő nyelvhasználatra utaló elemek — megmutatják azt is, hogy milyen nyelvi környezetben fordul elő az adott név, ami a helynévkölcsönzések kronológiája szempontjából igen lényeges körülmény. „Egy-egy adat értel-

⁴² Vö. ehhez *Solymosi László*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Bp. 2006. 203.

⁴³ A fogalomhoz lásd *Hoffmann István*: Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 14., illetve *Uő*: A helynév-etimológiától a helynév-rekonstrukció felé. In: Emlékkönyv Mező András tiszteletére. Szerk. P. Lakatos Ilona – Sebestyén Zsolt. Nyíregyháza 2010. 63–70.

mezése, a név nyelvi rekonstrukciója tulajdonképpen egy kétdimenziós koordináta-rendszerben történik, amelyben az egyik tengely mentén az adatot tartalmazó forrás belső összefüggésrendszerében interpretáljuk a nevet, a másik tengelyen pedig a kérdéses helyre vonatkozó többi adatot tüntetjük föl. E kettős vonatkozási rendszerben értelmeznünk kell a név minden egyes tényezőjét: a nyelvi rekonstrukció ezek közül leginkább az alak és a jelentéskomponens bemutatására figyel.”⁴⁴

Az 1055: *uluues megaia* szórvány kapcsán idézett Kristó-féle gondolatmenet több ponton is éles ellentmondásban áll az általános névelméleti tételekkel. Ez az elnevezés — Kristó véleményétől eltérően — semmiféle kétnyelvűsége nem utal, mivel a két lexémája egyértelműen magyar nyelvű birtokos jelzős szerkezetet alkot, magyar nyelvű grammatikai eszközökkel kifejezve. A szintagmát alkotó lexémák nyelvi eredete a névben való megjelenésüktől független körülmény, a helybeli névadók ugyanis ezeket kétségkívül a magyar nyelv elemeiként használták fel a névadás alkalmával.⁴⁵ E szavakból pedig végképp nem lehet (a *megyé-ből* sem) a helybeli magyar és idegen (szláv) lakosság számbeli arányára következtetni.⁴⁶

A szláv eredetű személynévből metonimikus névadással alakult településnevek (pl. 1001 e./1109: βεσπρεμ) nyelvi és etnikai értékelésekor nemcsak azt kell figyelembe venni, hogy a településnevek kapcsán a tudatos és az egyén szerepét előtérbe helyező névadási aktussal fokozott mértékben célszerű számolni, hanem azt is, ami ebből közvetlenül adódik: amennyiben ugyanis a település neve a birtokos névadói tevékenységének eredményeként fogható fel, az elnevezés nyelvi alkata is elsősorban az illető személy nyelvi (és esetleg etnikai) helyzetéről tanúskodik, s talán kevésbé utal a környező lakosság nyelvi-etnikai hovatartozására. A személynévi helynevek kapcsán maga a névadási eljárás is fontos fogódzóként jelentkezik a nyelvi háttér értékelésekor, és azt is ki kell emelnünk, hogy a valamely idegen eredetű személynévvel alakilag megegyező településnevek nyelvi és etnikai forrásértékének mérlegelésekor a korai évszázadokra vonatkozóan sem vehető figyelembe a személynév etimológiai eredete. E tulajdonnévi kategória — a rá jellemző nagyon erős kulturális-társadalmi determináltsága okán — a nyelvi-etnikai rekonstrukciós eljárásokban nem szolgálhat zsinórmértékül.

A törzsnévből formáns nélkül alakult településnevek (amely névtípusra a 11. századból a veszprémi oklevél *Cari* adatát idéztük meg) kap-

⁴⁴ Hoffmann I.: Nyelvi rekonstrukció i. m. 15.

⁴⁵ Az *Ólyves* ráadásul nem is köznévként, hanem a szomszédos település megnevezéseként, azaz helynévként kerülhetett bele a kérdéses névbé; vö. Hoffmann I.: A Tihanyi alapítólevél i. m. 103.

⁴⁶ Lásd ehhez Hoffmann I.: A Tihanyi alapítólevél i. m. 105.

csán Kristó Gyula a környező lakosság névadói szerepét emelte ki. Mivel a kérdéssel a következőkben részletesen is foglalkozni kívánunk, ehhez kapcsolódóan csupán egyetlen gondolatot bocsátunk előre. A helynevek funkcionális jellemzőit taglalva arra mutattunk rá, hogy e névfajta egyik fontos funkciója az identitásjelölő és identitásképző szerep. Ennek tudatában pedig nagyon is indokoltnak tartjuk annak a lehetőségnek a felvetését, hogy a *Kér*, *Megyer* stb. törzsneves falvak a bennük lakók névadói tevékenységét legalább olyan eséllyel jelzik, mint az esetleges környezetükét. A törzsi hovatartozás ismerete ugyanis a honfoglalás utáni évszázadokban feltétlenül olyan tényező lehetett, ami a korabeli emberek identitástudatát erősen (még azt is megkockáztathatjuk, hogy egy ideig talán a legerősebben) meghatározta.

3. A törzsi helynevek problematikája — Kniezsa István tételeinek vizsgálata

Kniezsa István a Kárpát-medence 11. századi nyelvi-etnikai viszonyainak vizsgálatában történeti, nyelvészeti és régészeti bizonyítékokat használt fel. Ezt a komplexitásra törekvést, a különböző tudományterületek eredményeinek figyelembevételét mi magunk is elengedhetetlennek tartjuk egy ilyen bonyolult kérdéskör megvilágításában, ám a továbbiakban mi csak a nyelvtudományi érveket kívánjuk áttekinteni. A történeti, régészeti bizonyítékokat történész és régész szakembereknek kell elemezniük.⁴⁷

Kniezsa a magyar nyelvterület jellemzésekor ugyan csak harmadikként tárgyalja a honfoglaló magyar törzsek neveiből alakult helyneveket, ám vizsgálatában ezek központi, meghatározó szerepet töltenek be, így elemzésünkben ezzel a névcsoporttal foglalkozunk elsőként és legrészletesebben.

A magyarok jelenlétét igazoló helynévi adatoknak Kniezsánál ez a csoport teszi ki a nagyobbik felét: a 242 törzsnévi helynév mellett ugyanis 198 egyéb helynevet sorol fel, s ezt egészíti ki további 202 nem magyarokra utaló helynévvel (ebből 184 szláv, 7 török, 11 német eredetű név).⁴⁸ A törzsnévi helynevek tehát Kniezsa nyelvészeti bizonyítékként felhasznált adatainak csaknem a 40%-át adják. Ez az arány már önmagában is jelzi e névcsoport kiemelt szerepét, s mindezt még inkább elmélyíti az a funkció, amit ennek a névtípusnak a szerző tulajdonít, besorolva őket az

⁴⁷ Ahogyan megtette ezt Kniezsa történettudományi érveire vonatkozóan Kristó Gyula is; vö. *Kristó Gy.: Magyarország népei* i. m. 5–8.

⁴⁸ Erre lásd *Kniezsa I.: Magyarország népei* i. m. VIII. Adattár című fejezetét: 456–471.

ún. korhatározó nevek csoportjába.⁴⁹ Amikor tehát a törzsnévi helynevek nyelvi kérdéseit megvizsgáljuk, erre a Kniezsa által felállított szélesebb körű helynév-tipológiai kategóriára is feltétlenül tekintettel kell lennünk.

Mindenekelőtt azt kívánjuk leszögezni, hogy az alábbiakban mi csupán az ún. törzsnévi helynevek ügyével foglalkozunk, s ezeknek is csupán a nyelvi vonatkozásaival. Nyelvészeti-névtani eszközökkel ugyanis nem vizsgálhatók az alábbi s ezekhez hasonló, e nevek keletkezésével kapcsolatos, egyébként meghatározó fontosságú kérdések: Mi magyarázza e neveknek a Kárpát-medencében való szétszórt elhelyezkedését? Milyen jogállású és foglalkozású népelemek lakták ezeket a településeket, stb.? Ezekre és további ilyen típusú kérdésekre a történettudomány adhat válaszokat.⁵⁰ Azt is hangsúlyozni kell továbbá, hogy az alábbiakban maguknak a törzsnéveknek a nyelvi kérdéseivel sem foglalkozunk. Ezekről a szavakról igencsak kevés információval rendelkezünk: Konsztantinosz császárnak a DAI-beli említésén és a Kárpát-medencebeli helynévi előfordulásokon kívül „a magyar törzsnévekről semmi egzaktan, filologikusan is megfogható dolgot nem tudunk”.⁵¹ Nyelvészeti vonatkozásban csupán a törzsnévek etimológiai eredetét szokás vizsgálni, azonban e téren is igen ellentmondásos, többnyire hipotetikus állításokon alapuló, bizonytalan eredményekkel rendelkezünk. De még a megbízható etimológiai magyarázatok sem lennének segítségünkre a fent meghatározott célunk elérésében, ugyanis valamely nép, népcsoport, törzs megnevezésének vagy megnevezéseinek nyelvi eredete nem nyújt támpontot az oda tartozók nyelvének megállapításához.⁵²

A nyelv- és névtörténeti kutatások elsősorban adatok alapján tudnak megállapításokat tenni valamely korszak nyelvi állapotára vonatkozóan. Közismert azonban az a körülmény, hogy az adatok első feltűnése a forrásokban csak a legritkább esetben esik egybe az adat mögött húzódó nyelvi elem létrejöttének idejével. A helynévi forrásadatok ennek megfelelően csupán azt jelzik számunkra, hogy a kérdéses korban vala-

⁴⁹ Kniezsa itteni megfogalmazása szerint „A törzsnévekből tehát még abban az esetben is következtethetünk a magyarság XI. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak az újkorból tudjuk kimutatni.” (*Kniezsa I.: Magyarország népei* i. m. 371.).

⁵⁰ E problémák összefoglalását lásd *Kristó Gyula: Törzsek és törzsnévi helynevek*. In: *Uő: Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 422–442., *Uő: A helynév mint történeti forrás*. In: *Uő: A magyar állam megszületése*. Szeged. 1995. 269–275., *Uő: A magyar nemzet megszületése*. Szeged. 1997. 155–157.

⁵¹ *Benkő Loránd: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonvevekről*. Bp. 2003. 81.

⁵² *Vö. Benkő Loránd: A székely néprész név ómagyar történetéhez*. Magyar Nyelv 98. (2002) 257., *Uő: Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Bp. 2002. 13–16., *Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép*. Bp. 1997. 209–212.; a kérdés összefoglalását lásd *Rácz A.: Törzsnévi eredetű helyneveink* i. m. 9–10.

mely név már létezik, ám a névadás korára, a hely elnevezésének idejére vonatkozóan önmagukban semmiféle információt nem nyújtanak. S mivel a magyarság Kárpát-medencebeli történetének első évszázadaira vonatkozóan igen kevés forrás maradt ránk, csakis ezekre támaszkodva igen hézagos képet kaphatunk a magyar nyelv s ezen keresztül a magyarság korabeli helyzetéről, állapotáról. Kniezsa István a magyarság 11. századi telepeit keresve e források alapján az általa felsorolt 242 törzsnév közül csupán hatot vehetett volna figyelembe, mivel ennyi adatot tudott kimutatni az általa kutatott korszakból.⁵³

A forráshiányos korai évszázadoknak az adatokkal való feltöltését szolgálta a korhatározó értékkel bíró helynevek elméletének a kidolgozása. E névcsoport előhírnökeként látjuk megjelenni a Magyarország népei a XI. században című műben a törzsi helynevek csoportját, az elképzelés részletesebb kifejtését Kniezsa néhány évvel később, a Keletmagyarország helynevei című munkájában végezte el, több helynévtípust is besorolva ebbe a körbe.⁵⁴ Itt most a probléma egészének áttekintésére nincs módunk, a továbbiakban a kérdést csak a törzsi helynevek vonatkozásában vizsgáljuk meg, mivel Kniezsa maga is csak ezt a névcsoportot vonta be a 11. századi nyelvi állapotok vizsgálatába.

Lássuk, milyen érveléssel kísérelték megrajzolni a törzsi helynevek kronológiai határait az ezzel foglalkozó kutatók, s ezek alapján milyen időszakot jelöltek ki keletkezésük koraként! Melich János a Felvidék nyugati térségeit vizsgálva mutat be törzsi helyneveket, amelyekről megállapítja, hogy „nem keletkezettek a X. sz.-on túl”,⁵⁵ mivel a szerinte a 11. század után keletkezett és benépesített határ menti megyékben ilyen nevek nem fordulnak elő. Melich érvelése tehát a településtörténet roppant bizonytalan — ráadásul éppen leginkább a helynévi bizonyítékokon alapuló — ismeretanyagára támaszkodik. Erre az eljárásra is igaz az a megállapítás, amelyet Kristó Kniezsának egy történeti jellegű bizonyítékára tesz, hogy tudniillik „ismeretlent próbál ismeretlennel meghatározni”.⁵⁶

Kniezsa István a Melichétől eltérő véleményt fejt ki,⁵⁷ szerinte ugyanis a törzsi helynevek „nem lehetnek későbbiek a XI. század közepénél”,

⁵³ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 456–471.

⁵⁴ Kniezsa István: Keletmagyarország helynevei. In: Magyarok és románok I–II. Szerk. Deér József – Gáldi László. Bp. 1943–1944. I, 122–132. Az elmélet tételszerű megfogalmazását itt az alábbiak szerint látjuk megjelenni: „Vannak azonban helynevek, amelyek önmagukban is korhatározó értékűek. Minden nyelvben vannak képzések, amelyek csak bizonyos korban keletkezettek, e koron túl azonban már ilyen típusok nem alakultak.” (Kniezsa I.: Keletmagyarország i. m. 112.).

⁵⁵ Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország i. m. 359–360., de lásd még 342. is.

⁵⁶ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 6.

⁵⁷ Nincs tehát igaza Kristónak, amikor azt mondja, hogy Melich és Kniezsa „egymástól alig különböző datálás”-t ad (Kristó Gy.: Szempontok i. m. 39.).

ugyanakkor „a X. század végénél aligha lehetnek régebbiek”:⁵⁸ azaz Kniezsa szerint e helynevek a 11. század első felében jó két generációnyi időszak alatt keletkeztek.⁵⁹ Az alsó időhatárt a törzsek bomlási folyamatának a történettudomány által vallott időszakához köti, a felső időhatárt pedig ahhoz, hogy a 11. század végi ősgeszta nem említi a törzsek neveit, mivel addigra azok „már teljesen feledésbe merültek”.⁶⁰ Arról azonban nem szól, hogy ennek megfelelően miért nem a század végére, hanem éppen a közepére helyezi a kronológiai határt. Kniezsa érvelése — a Melichéhez hasonlóan — nyelvészeti jellegű érveket, bizonyítékokat tehát nem tartalmaz, hanem bizonyos tekintetben hipotetikus történettudományi ismereteken alapul, de emellett még önkényes is a fenti magyarázathiány következtében.

A későbbi szakirodalom jórészt e két véleményre hagyatkozva foglalt állást a kérdésben. Györffy György például évtizedek múltán is Melich álláspontját idézi minden kommentár nélkül.⁶¹ Kristó szerint ez idő tájt a történettudományi szakirodalom jórészt ezt a felfogást képviselte.⁶² Bárczi Géza Melich és Kniezsa véleményét ötvözve úgy véli, hogy a törzsi helynevek „minden valószínűség szerint még a X. sz.-ba tartozó elnevezések, de semmi esetre sem lépi születésük túl a XI. sz. közepét, mert ez utóbbi időpontban nemcsak a törzsi szervezet volt már a múlté, de az egykori törzsi hovatartozás tudata is teljesen elhomályosult az emberekben”.⁶³ Benkő Loránd — külön érvelés nélkül — a 10–11. századból való elnevezéseknek tartotta a törzsi helyneveket,⁶⁴ s ugyanezt a felfogást képviseli Mező András és Németh Péter is helynév-etimológiai szótárában.⁶⁵

Kniezsa tételeit komolyabb bírálat alá először Kristó Gyula vette 1976-ban. Felhívja a figyelmet arra, hogy a törzsneveknek az ősgesztabeli hiánya nem a törzsneveknek az emlékezetből való kiesését mutatja, ahogyan azt Kniezsa gondolta, hanem a geszta történelemszemléletéből

⁵⁸ *Kniezsa I.*: Magyarország népei i. m. 371.

⁵⁹ Egy későbbi munkájában így fogalmaz: „a belőlük [ti. a törzsek megnevezéseiből] alakult helyneveknek még a XI. század eleje előtt kellett keletkezniök, amikor a környék lakossága még tudta e telepek lakóinak törzsi hovatartozását” (*Kniezsa I.*: Keletmagyarország i. m. 124.).

⁶⁰ *Kniezsa I.*: Magyarország népei i. m. 371.

⁶¹ *Györffy György*: A magyar törzsi helynevek. In: Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. Szerk. Mikešy Sándor – Pais Dezső. Bp. 1960. 28.

⁶² *Kristó Gy.*: Szempontok i. m. 39.

⁶³ *Bárczi G.*: A magyar szókincs i. m. 157.

⁶⁴ *Benkő Loránd*: A magyar tulajdonnevek története. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Bp. 1967. 387.

⁶⁵ *Mező András – Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza 1972. 11.

fakad, s így „az ősgesztá rendeltetésénél fogva a törzsnevek létre vonatkozóan nem lehet forrás”.⁶⁶

Arra vonatkozóan, hogy egy-egy fogalom kiavulását a mindennapi életből mennyivel követi az őt jelölő szó kiveszése a nyelvhasználatból, nincsenek ismereteink. Így nem tudunk képet alkotni arról sem, hogy a törzsi szervezet felbomlását követően a törzsek megnevezései meddig éltek még a nyelvközösség tudatában. Ebben a kérdésben csupán szubjektív megítélések fogalmazódhattak meg: Kristó például László Gyulát idézi ezzel összefüggésben, aki szerint „a maga nemében páratlan dolog lenne, hogy olyan nagy hagyományú összetartó erő, mint a törzs egy nemzedék alatt emlékét veszítené, kiveszne történelmi tudatunkból”.⁶⁷ Györffy György a magyar krónikairódalom kapcsán arról beszél, hogy az emberi emlékezet határa „70 évre nyúlik vissza”.⁶⁸ Benkő Loránd Anonymus-tanulmányaiban saját gyűjtőtapasztalatai alapján azt állapítja meg, hogy a népi emlékezet legfeljebb 2-3 nemzedékre tud visszamenni.⁶⁹

A törzsnevek Árpád-kori fennmaradásának lehetséges időhatárait mérlegelve a kutatók nem vettek figyelembe egy igen fontos és felettebb kézenfekvő körülményt, azt tudniillik, hogy e szavak a jelzett korban helynevek százaiban éltek tovább az e helyeket ismerő korabeli népesség mindennapi nyelvhasználatában. A korábbiakban azt már megállapítottuk, hogy a helynévadást szemantikailag tudatos aktusnak fogjuk fel, ami az itt vizsgált helynevek esetében azt jelenti, hogy — ahogyan ezt minden kutató korábban is értelmezte — az első törzsnévi helynevek, de talán e neveknek a nagy része is úgy jött létre, hogy ezzel a település lakói vagy lakója, esetleg a környezetükben élők az illető törzshöz, népcsoporthoz való tartozásukat kívánták kifejezni, azaz létrejöttükkor e nevek szemantikailag feltétlenül motiváltak voltak. A kérdés az, hogy a helynevek szemantikai áttetszőségét⁷⁰ milyen hosszú ideig őrzik meg a nyelvhasználók.

Amikor az újabb generációk képviselői a világ megismerésének folyamatában, annak részeként elsajátítják a környezetükben lévő helyek megnevezéseit, azzal együtt a helyi hagyományoknak megfelelően többnyire annak az ismeretnek is a birtokába jutnak, ami az adott hely meg-

⁶⁶ Kristó Gy.: Szempontok i. m. 40., lásd még *Uő*: Törzsek és törzsnévi helynevek i. m. 425., továbbá Rácz A.: Törzsnévi eredetű helyneveink i. m. 10–12.

⁶⁷ Kristó Gy.: Törzsek és törzsnévi helynevek i. m. 425.

⁶⁸ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 393.

⁶⁹ Benkő Loránd: Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. Magyar Nyelv 90. (1994) 134., *Uő*: Név és történelem i. m. 43–44.

⁷⁰ Természetesen nem minden helynév szemantikailag áttetsző egy-egy nyelvközösség beszélői számára: a jövevénynevek például az egynyelvűség körülményei között sohasem azok.

nevezésének az alapjául szolgált.⁷¹ Így a nevek szemantikai motivációi akár évszázadokon át is fennmaradhatnak, mivel nemzedékről nemzedékre átörökítődnek az ilyen jellegű ismeretek.⁷² A *Megyer* és a hozzá hasonló helynevek tehát az ott lakókban, sőt a környezetükben élők körében is sokáig fenntarthatták azt a tudást, hogy a lakók egykor egy *megyer*-nek nevezett törzshöz vagy legalábbis valamely ilyen néven emlegetett közösséghez, embercsoporthoz tartoztak. Idővel a törzshöz tartozás tudatát felválthatta pusztán valamiféle összetartozástudat megléte, ám figyelembe véve az ilyen helynevek viszonylag magas számát, azt gondolhatjuk, hogy ezek a nevek, amelyek a korabeli nyelvhasználatnak feltétlenül sűrűn használt elemei voltak, jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a törzsek megnevezései — változó, egyre halványuló szemantikai tartalommal ugyan, de — a korabeli nyelvhasználat részeként hosszú időn át fennmaradhattak.

Ebből adódóan törzsi helynevek keletkezése a törzsi szervezet bomlása után több generációval, akár évszázadnyi vagy annál is több idő elteltével is elképzelhető. Ez leginkább olyan névadási helyzetekben valószínűsíthető meg, amelyek során valamely törzsnévi eredetű megnevezést viselő település lakói újabb helyre áttelepülvén régi lakóhelyük nevét adták az újnak is, akár azért, mert még élt bennük a név eredeti szemantikai motivációja s ezzel együtt a kérdéses népcsoporthoz való tartozásuk tudata, akár pedig azért, mert az áttelepülők gyakran magukkal viszik új lakóhelyükre az általuk addig ismert és használt helynévanyag egy részét is. Ezek a névadási motívumok nemcsak a történeti idő távlatában mosódnak össze, hanem a névadás idején sem váltak el feltétlenül egymástól.

Kristó Gyula részletesebb érvelés nélkül, de a fentiekhez hasonló névadási folyamatok említésével már az 1970-es években úgy értékelte a névcsoportot, hogy Knieszsa elképzeléséhez képest jócskán kiterjesztette keletkezésének felső időhatárát.⁷³ Ilyen irányú véleményét többször is megfogalmazta, itt ezek közül a legrészletezőbbet idézzük: „Törzsnévvel egyező alakú helynevek évszázadokon keresztül keletkezettek akár személynévből, akár köznévből (l. pl. *nyék* 'kerítés, sövény' szavunkat),

⁷¹ A neveknek a mentális lexikonban történő ilyen jellegű feldolgozására lásd *Hoffmann István: Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. Magyar Nyelvjárások* 50. (2012) 9–26.

⁷² Igaz, megtörténhet az is, hogy a valós, eredeti szemantikai tartalom átalakul valami másféle, vélt tartalomká, s az hagyományozódik aztán tovább; ám ez a folyamat is azt bizonyítja, hogy a szemantikai motiváció a helynévismeretnek igen fontos összetevője.

⁷³ *Kristó Gy.: Szempontok i. m. 42.* A névtípus alsó korhatárát illetően Kristó csak egy későbbi munkájában foglalt állást: megítélése szerint „a törzsneves helynevek legkorábbi rétege is csak (jóval) 950 utántól eredeztethető”, mivel Konsztantinosznál még *kürtgyarmat* törzs szerepel, a törzsi helynevek között viszont a kettévált *kürt* és *gyarmat* törzsek nevei fordulnak csak elő (*Kristó Gy.: A magyar állam megszületése i. m. 272.*).

akár névátvitellel vagy más módon, anélkül, hogy a törzsnévi eredetűnek tetsző (valójában a törzsnévvvel csak alakilag egyező) földrajzi névnek bármi köze is lenne a törzsekhez és a magyar törzsszervezethez.”⁷⁴ Különösebb érvelés nélkül azt is megállapította, hogy a törzsek nevét közvetlenül legalább a 11. század végéig felhasználhatták településnevek alkotására.⁷⁵ Kristó ezt a véleményét egy helyütt azzal is alátámasztotta, hogy néhány törzsnévvvel azonos alakú helynévről történettudományi bizonyítékok alapján kimutatta, hogy azok kétségkívül a 10–11. századot követően keletkeztek.⁷⁶ Azt is hangsúlyozta azonban, hogy törzsnévi helyneveink „számottevő (jelentős) része korai, XI. századi eredetű”.⁷⁷ Ezt a feltevést azonban igazolni nem tudjuk, s a fentiekből az is nyilvánvaló, hogy semmiféle nyelvészeti-névtani eszközünk nincs arra vonatkozóan, hogy e településnevek különböző kronológiai rétegeit szétválogassuk. Egyes esetekben, a körülmények szerencsés együttállása következtében történettudományi, régészeti bizonyítékok alapján esetleg meghatározható egy-egy ilyen település létrejöttének kora, ám az esetek óriási többségében erre reális esélyünk sajnos nincs. Ebből adódóan a törzsnévi helynevek ma ismert, háromszáznál is több tagot számláló csoportjának a magyarság 11. századi jelenlétét bizonyító erejéről kénytelenek vagyunk lemondani, s bizonyítéként csupán azokat a neveket használhatjuk fel, amelyek adatolhatók az e században keletkezett dokumentumokból, noha az is nyilvánvaló, hogy a korban ennél jóval nagyobb számban léteztek ilyen típusú településnevek.

Az Árpád-kor kutatásával foglalkozó szakmai-tudományos közvélemény a 11. századra vonatkozó nyelvi-etnikai rekonstrukciót — abban a formájában, ahogyan azt Kniezsza kifejtette, de még a Kristó által hozzá-

⁷⁴ Kristó Gy.: Törzsek és törzsnévi helynevek i. m. 424., de lásd még *Uő*: A helynév mint történeti forrás i. m. 272–273., Kristó Gy.: A magyar nemzet megszületése i. m. 156–157. Az általa említett lehetőségek közül a „névátvitel” lényegében azonos azzal a névadási móddal, amiről fentebb mint a helynév új helyre való költöztetéséről szoltunk; a közzszókkal való esetleges egybeesés — az adott törzsnévre vonatkozó etimológiai állásfoglalástól függetlenül — a *nyék* és a *kürt* esetében elvileg ugyancsak fennállhatott; a személynévi áttétel lehetőségét azonban — ahogyan az a későbbiekből kiderül — nem tartjuk valószínűnek.

⁷⁵ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 8.

⁷⁶ Kristó Gy.: Szempontok i. m. 41.

⁷⁷ Kristó Gy.: Szempontok i. m. 40. Kristónak ezt a véleményét osztja az ezredforduló környékének nyelvészeti szakirodalma is. Benkő Loránd lényegében saját korábbi — fentebb már idézett — álláspontját képviseli, némileg megtoldva azt történettudományi érvekkel is (*Benkő Loránd*: Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum I. (1990) 116., *Uő*: Az Árpád-kori magyarság nyelvöldrajzi helyzete. Magyar Nyelv 92. (1996) 401., *Uő*: Az ómagyar nyelv tanúságtétele i. m. 66.), Kiss Lajos pedig egészen a részletekbe menően támaszkodik Kristó felfogására (*Kiss Lajos*: A Kárpát-medence régi helynevei. Magyar Nyelvőr 120. (1996) 446., *Uő*: A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. In: *Uő*: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba. 1999. 101., *Uő*: Korai magyar helynévtípusok. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémi László. Bp. 1997. 179.

fűzött módosításokat is — nyelvtudományi módszerekkel és eszközökkel végrehajtott eljárás eredményének tekintette és tekinti ma is, noha a vizsgálat gerincét adó törzsnévi helynevek kronológiai interpretációjában — ahogyan azt fentebb bemutattuk — nyelvészeti: nyelvtörténeti, névtani érveket lényegében nem látunk megjeleníteni. A törzsnévi helynevek nyelvi helyzetét, jellegzetességeit kronológiai természetüktől függetlenül Kniezsa négy pontban összegezte: „1. az ország különböző részein szétszórva található, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük sehol sem lépi túl a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határát, 4. környezetük mindenütt jellegzetesen magyar”.⁷⁸ E jellemzéssel az volt a célja, hogy a törzsnévi helynevek körét a honfoglaló magyar törzsekkel kapcsolatos megnevezéseken kívül más nevekre is kiterjeszthesse: ennek alapján vette fel bizonyítékai közé a *Tárkány* és a *Varsány* neveket mint egykori kabar törzsek helynévi nyomait a Kárpát-medencében.⁷⁹

Kniezsa megállapításait Kristó pontról pontra megcáfolta,⁸⁰ bírálattal egyet is tudunk érteni, sőt újabb szempontokkal tudjuk kiegészíteni. Az azonos alakú nevek szétszórtsága a nyelvterületen igen sok más név esetében is kimutatható, azaz nem csak a törzsnévi helynevek sajátja, így ez utóbbiak definitív jegye sem lehet semmiképpen. A magyar nyelvterületen belül való elterjedésük és a névkörnyezetük megítélése eleve problematikus, mivel Kniezsa nem fejtette ki részletesen, hogy mely korszakra vonatkozóan értelmezte az általa említett 3. és 4. pontot. Valószínűsíthető azonban, hogy éppen a vizsgált korra, a 11. századra vonatkozóan: csakhogy — mint láttuk — ez olyan adathiányos időszak, hogy kellő számú adat híján ezeket a szempontokat nem tudjuk érvényesíteni egy-egy név vizsgálatában, különösen, ha kénytelenek vagyunk eltekinteni a magyar törzsnévi helynevek Kniezsa által javasolt automatikus felhasználásától. E kritériumok alapján⁸¹ tehát semmiképpen nem lehet további helyneveket a törzsnévi helynevek csoportjába sorolni.

Nem tudjuk osztani Solymosi Lászlónak az évtizedekkel ezelőtti optimizmusát sem a tekintetben, hogy „az ismert helynévanyagból kikövetkeztethetők azon törzsek nevei, amelyeket Konstantinos nem említ”.⁸² A törzsnévi helyneveknek ugyanis nincs semmiféle olyan jellegzetességük, amely csakis erre a helynévcsoporthoz lenne jellemző.⁸³ Törzsnévi eredetűnek ak-

⁷⁸ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 371.

⁷⁹ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 371.

⁸⁰ Kristó Gy.: Törzsek és törzsnévi helynevek i. m. 422–423.

⁸¹ A törzsnevek személynévi használatának ügyére alább térünk ki.

⁸² Solymosi László: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 68. (1972) 180.

⁸³ Lényegében erre az eredményre jutott Rácz Anita is az ún. pszeudo-törzsnévi településnevek jellegzetességeit vizsgálva, összevetve őket más, rokon helynévi csoportokkal (*Rácz Anita: A pszeudo-*

kor tekinthetünk legfeljebb valamely magyar helynevet, ha annak az alapjául bizonyíthatóan olyan szó szolgált, amely a magyarban vagy bármely más, a térség szempontjából figyelembe vehető nyelvben kimutathatóan rendelkezik törzsnévi vagy egyéb néprésznevi használattal vagy esetleg ennek hiányában erre utaló biztos etimológiai magyarázattal.

A továbbiakban a törzsnévi helynevek és ennek révén esetleg az ezek mögött húzódó törzsnevek nyelvi kapcsolatrendszerét próbáljuk felmérni az Árpád-kor első századaira vonatkozóan. Azt vizsgáljuk, hogy az ide tartozó nevek és szavak milyen más név- és szócsoportokkal mutatnak összefüggést, illetve milyen morfématípusokkal léphettek kapcsolatba. Áttekintésünket Rácz Anitának több olyan, a közelmúltban megjelent — részben a fentiekben is már többször idézett — dolgozatára alapozzuk, amelyben a szerző egyrészt a törzsnévi helynevek nyelvi kérdéseit állította középpontba,⁸⁴ másrészt viszont e helynévcsoport nyelvi jellemzését nem önmagában végezte el, hanem a népnévi és a foglalkozásnévi eredetű helynevekkel való összevetésben,⁸⁵ amire az ad lehetőséget, hogy e helynévcsoportok alapjául olyan közszók szolgálnak, amelyek az ún. társadalmi csoportnevek közé tartoznak.⁸⁶

Mind a népnevekből, mind pedig a foglalkozásnevekből gyakran alakult személynév az Árpád-korban,⁸⁷ s ennek alapján azt váránk, hogy a magyar törzsek neveit is gyakran megtaláljuk ilyen szerepben. Ezzel szemben — amint arra már fentebb utaltunk — Kniezsa a törzsnevek fontos jegyeként állapította meg, hogy személynévként nem fordulnak elő.⁸⁸ Kristó azonban Németh Gyulára támaszkodva felsorolt néhány ilyen személynévi példát,⁸⁹ ezekről azonban Rácz Anita meggyőzően bizonyította, hogy más közszói eredetre is ugyanolyan, esetenként nagyobb valószínűséggel visszavezethetők.⁹⁰ Benkő Loránd több helyen elejtett megjegyzésére támaszkodva pedig emellett azt is felvetette, hogy

törzsnévi eredetű településnevekről. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 45–55.).

⁸⁴ Rácz A.: Törzsnévi eredetű helyneveink i. m.

⁸⁵ Rácz A.: A nép- és törzsnévi helynevek történeti-tipológiai sajátosságai. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 17–34., *Uő*: Les noms groupes sociaux dans les anciens noms de communes Hongrois. In: Proceedings of the Third International Conference on Onomastics “Name and Naming” Conventional / Unconventional in Onomastics. Szerk. Oliviu Felecan. Cluj-Napoca 2015. 540–550. *Uő*: Profession names in old Hungarian settlement names. Nyelvtudományi Közlemények 111. (2015) 117–131., *Uő*: A foglalkozásnévi eredetű településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére. Szerk. Bárh M. János – Bodó Csánád – Kocsis Zsuzsanna. Bp. 2015. 410–421.

⁸⁶ Rácz A.: Törzsnévi eredetű helyneveink i. m. 14.

⁸⁷ Vö. ehhez pl. Hajdú M.: Általános és magyar névtan i. m. 351–352.

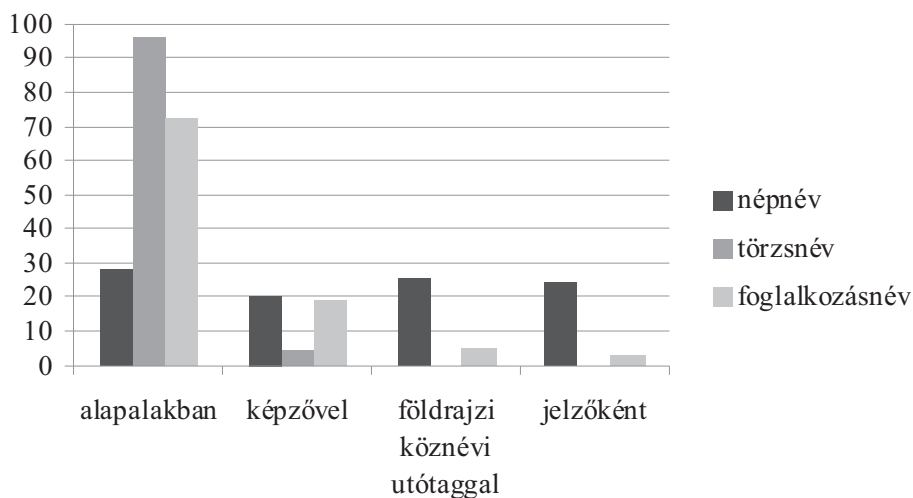
⁸⁸ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 371.

⁸⁹ Kristó Gy.: Szempontok i. m. 41.

⁹⁰ Rácz A.: Törzsnévi eredetű helyneveink i. m. 15–17.

a törzsnévvel azonos alakú személynevek akár törzsnévi helynevekből is létrejöhetnek. A párhuzamos nyelvi alakulatok (a nép- és a foglalkozásnévi eredetű személynevek) nagy száma, s a jelentékeny számú törzsnévi helynév mellett a velük egyező alakú, de magyarzatában többféle lehetőséget is megengedő személynevek elenyésző mennyisége alapján úgy véljük, hogy a magyar törzsneveket személynévként nemigen használták fel a régiségben.⁹¹

A társadalmi csoportnevek településnevekben — több más névtípushoz hasonlóan — alapvetően négyféle szerkezetben fordulnak elő: állhatnak önmagukban, helynévképzővel vagy településnév-formánsként szereplő földrajzi köznévi utótaggal, és szerepelhetnek már korábban létező helynevek jelzőjeként is.⁹²

1. ábra A névszerkezeti típusok aránya a társadalmi csoportnevekből alakult ómagyar kori településnevekben

E helynévi szerkezettípusok eltérő történeti folyamatok következtében más-más nyelvi eszközök révén jöttek létre: metonímiával, helynévképzéssel, illetve szintagmatikus összetétel útján. A negyedik típusba tartozó nevek szerkezeti változással, kiegészüléssel jöttek létre meg-

⁹¹ Benkő Loránd is sajátos ellentmondást látott abban a körülményben, hogy a törzsnevekből nem lettek személynevek, nemzetségnevek, „ugyanakkor sok száz helynévnek váltak széles területeken névadóivá” (Benkő L.: Név és történelem i. m. 118.).

⁹² A Rácz Anita által tárgyalt ötödik típus, amelyben az utótag nem településnév-formáns szerepű földrajzi köznévi, az e körben tárgyalt előtagokkal elenyészően ritkán fordul elő, ezért e típust a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk.

lévő településnevekből.⁹³ Rácz Anita — körültekintően összeállított helynévkorpusz alapján — azt állapította meg, hogy e négy névszerkezeti típus a népnévből alkotott településnevek körében viszonylag kiegyensúlyozottan fordul elő, megközelítőleg azonos arányban. A foglalkozásnévből alakult településnevek háromnegyede formáns nélkül áll, egyötöde pedig képzővel, s elenyésző az összetételek száma. A törzsnévi helynevek körében viszont jószerével csak egyetlen névszerkezeti típus található, a formáns nélküli névalakoké, s legfeljebb néhány név sorolható a másik két csoportba.⁹⁴ Az itt figyelembe vehető helynevek (*Kércs, Kérd, Megyercs; Jenőfalva, Kérfalva, Nyékfalva* stb.) alakulásmódja azonban egyedi vizsgálatot kíván, amelynek során figyelembe kell venni a településnevek változására jellemző tipológiai folyamatokat is: joggal vetődhet fel ugyanis annak a gyanúja, hogy a kérdéses nevekben szereplő helynévképző, illetve földrajzi köznévi utótag nem a név alapjául szolgáló törzsnévhez, hanem az abból alakult helynévhez kapcsolódott.⁹⁵ Meglévő helynévhez törzsnévi előtag jelzőként nem szokott járulni.

Még ha a fenti, a névtípus néhány elemének változására vonatkozó feltevésünk igazolódna is esetleg, az sem változtatna — az ide tartozó nevek kis száma miatt — azon a megállapításon, hogy a törzsnévi helynevek a magyar helynévrendszernek különlegesen egynemű és a változásoknak erősen ellenálló, más névtípusokkal kölcsönhatásba nemigen kerülő, zárt csoportját alkotják. A nevek változási érzékenységének⁹⁶ bizonyítéka lehet az is, ha más nevek váltják fel őket: a törzsnévi helynevek körében azonban ezt a változástípust is csak igen ritkán látjuk megjelenni.⁹⁷

Arra a kérdésre, hogy vajon mivel magyarázható a törzsnévi helyneveknek ez a fajta strukturális egyneműsége és ezzel összefüggő elszigeteltsége a magyar helynevek rendszerében,⁹⁸ bizonyítékokkal alátámasztott, objektív nyelvészeti-névtani magyarázatot sajnos nem tudunk adni. Hipotézisként felmerülhet esetleg egy olyan magyarázatnak a lehetősége, amely szerint a névtípusnak a sokak által feltett — de mint

⁹³ A folyamat értelmezéséhez lásd *Tóth Valéria*: Településnevek változástipológiája. Debrecen. 2008. 66–70.

⁹⁴ *Rácz A.*: Les noms groupes sociaux i. m., *Üő*: A nép- és törzsnévi helynevek i. m., *Üő*: A foglalkozásnévi eredetű településnevek i. m.

⁹⁵ E változási folyamathoz lásd *Tóth V.*: Településnevek változástipológiája i. m. 70–79., 110–131.

⁹⁶ E fogalom tartalmára vonatkozóan lásd *Tóth Valéria*: A településnevek változási érzékenységről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 57–65., valamint *Üő*: Településnevek változástipológiája i. m. 232–240.

⁹⁷ *Vö. Rácz A.*: Törzsnévi eredetű helyneveink i. m. 13–14.

⁹⁸ Másfelől viszont ki kell emelni azt is, hogy a törzsnévi helynevek metonimikus névadással keletkeztek, ami a régi magyar település-névadás talán leggyakoribb módja volt (*vö. Hoffmann I.*: A Tihanyi alapítólevél i. m. 226–232.).

láttuk, az általuk alkalmazott eszközökkel objektíven nem bizonyítható — szűk időhatárok közé szorított keletkezése és ezzel összefüggő korai-sága a magyar településnevek között lehet e típusbeli zártságának az oka. Ezt a feltevést kívánjuk megvizsgálni az alábbiakban.

Az egyes helynévtípusoknak az abszolút kronológiáját eszközök, módszerek híján sajnos nem tudjuk megadni, megkísérelhetjük azonban az egymáshoz viszonyított, relatív kronológiájuk meghatározását. Ehhez az egyes helynevek első adatainak időbeli eloszlását vehetjük figyelembe, ami — ahogyan arról már szó esett — nincs ugyan összefüggésben a nevek keletkezésével, ám nagyszámú névadat esetében joggal tehetjük fel, hogy az adatolás véletlenszerűségéből adódóan az egyes névtípusok relatív kronológiai viszonyait hűen tükrözik a nevek első előfordulásai is. E relatív kronológiát pedig — ugyancsak az adatolás véletlenszerűségéből következően — érvényesnek tekinthetjük az egyes névtípusok egyedeinek egymáshoz viszonyított keletkezési idejére vonatkozóan is, anélkül persze, hogy a névkeletkezés pontos idejét — azaz az abszolút kronológiáját — meg tudnánk határozni.

A relatív kronológia kérdésében ismét csak Rácz Anita kutatásaira hagyatkozhatunk, aki a népnévi, a törzsnévi és a foglalkozásnevekből alakult formáns nélküli helynevek első előfordulásait az alábbi görbén ábrázolta.⁹⁹

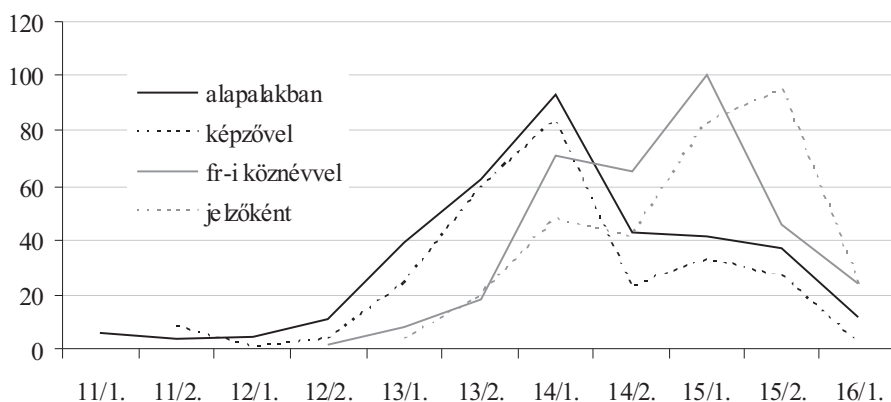

2. ábra A társadalmi csoportnevekből alakult formáns nélküli településnevek időbeli eloszlása¹⁰⁰

⁹⁹ Vö. Rácz A.: Les noms groupes sociaux i. m. 547.

¹⁰⁰ A görbe csúcspontjai a fél évszázadonként feltűnő első helynév-előfordulások számát mutatják.

A fentiekből kitűnik, hogy a három névtípus gyarapodása, illetve e folyamat visszaszorulása — az egyes szemantikai típusok eltérő száma mellett — időben nagyjából párhuzamosan folyt le. A típusok névegyedeinek szaporodása — nyilvánvalóan a források fennmaradásának tükréeként — a 12. században, főképpen annak a második felében indult meg. A növekedés a nép- és a törzsnévi településnevek esetében a 14. század első felében érte el a csúcst, a foglalkozásnévi helyneveknél ez egy fél évszázaddal korábban következett be. A bennünket itt közelebb-ről érintő, törzsnévből alakult településnevek kapcsán esetleg csak azon gondolkodhatunk el, hogy mi magyarázza e helyneveknek a 11. században való nagyobb számú előfordulását, ám a figyelembe vehető adatok kis mennyisége miatt ebből határozott következtetéseket aligha szabad levonnunk. A három névtípus kronológiai párhuzama nem utal tehát arra, hogy a népnévi és a törzsnévi helynevek keletkezési idejében valamiféle lényegi különbség mutatkozna, de a foglalkozásnévből alakult településnevek időbeli paraméterei sem jeleznek meghatározó eltérést.¹⁰¹

3. ábra A népnévből alakult településnevek szerkezeti típusainak időbeli eloszlása

Kérdésként merülhet fel az is, hogy vajon a képzéssel alakult nevek hogyan illeszkednek bele ebbe az időrendbe, s nem ad-e ez az összefüggés valamiféle magyarázatot arra, hogy ez a típus miért hiányzik szinte teljesen a törzsi helyneveknél. A képzéssel alakult helynévformák mind a népnévből, mind pedig a foglalkozásnévből létrejött helynevek esetében időrendjüket illetően szoros megfelelést mutatnak a formáns nélküli névalakok gyarapodásával: a népneveknél ezek csúcса a 14. század

¹⁰¹ Vizsgálódó probléma lehet ugyanakkor, hogy mit mutatnak további fontos névtípusok (pl. a személynévi eredetű helynevek) relatív kronológiai viszonyai.

első felére esik,¹⁰² a foglalkozásnevek esetében pedig a 13. század második felére.¹⁰³ A formáns nélküli és a képzéssel történő településnév-alkotás divatja tehát — legalábbis ebben a két szemantikai csoportban — időben párhuzamosnak mutatkozik. Ebből következően kronológiai okok semmiképpen nem magyarázhatják azt, hogy a relatív kronológiáját tekintve hozzájuk hasonló törzsnévi településnevek között szinte teljesen hiányoznak a képzéssel alakult formák.

Ha viszont kontrollként megvizsgáljuk a földrajzi köznévi utótaggal alakult népnévi előtagú településnevek csoportját, akkor világosan megmutatkozik az előző típusoktól való időbeli eltérés:¹⁰⁴ a névtípus egy évszázaddal később éri el csúcspontját, mint a másik két, fent említett típus. A népnévi jelzőt előtagként tartalmazó helynevek gyakorisági csúcsa pedig még ennél is későbbi.¹⁰⁵

Ugyanez a fáziskésés mutatkozik meg a kis számú foglalkozásnévi előtaggal álló kétrészes nevek esetében is.¹⁰⁶ Az egyrészes nevek (a formáns nélküliek és a képzettek) a fentiek szerint tehát régebbi névtípust képviselnek a kétrészeseknek. Ez pedig magyarázatot adhat arra, hogy miért hiányzik szinte teljességgel a települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal alakult törzsnévi helynevek típusa: mire ez a szerkezeti típus elterjedt a magyar településnév-adásban, addigra a törzsnév mint szó-csoport már nem volt produktív szemantikai névalkotó típus. Ugyanez magyarázhatja a foglalkozásnévből alakult ilyen jellegű településnevek kis számát is. E szemantikai csoport produktivitásának megszűnése bizonyára a szolgálónépek történetével függ össze.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a törzsnévi helynevek sokat kutatott és vitatott csoportjáról objektív, támadhatatlan nyelvészeti eszközökkel igazán fontos, az eddigiekhez képest új megállapításokat nem tudunk tenni.¹⁰⁷ Áttekintésünket ennek ellenére mi magunk mégsem tartjuk teljesen eredménytelennek, mivel a fentiekben olyan elképzeléseket tudunk megcáfolni s így kiiktathatóvá tenni e kérdéskör mai tudásunk szerint helytálló ismeretanyagából, amelyek ma is széles körben közkezen forognak, és tudományos elméletek alapjául szolgálnak.

¹⁰² Vö. Rácz A.: Les noms groupes sociaux i. m. 547.

¹⁰³ Vö. Rácz A.: A foglalkozásnévi eredetű településnevek i. m.

¹⁰⁴ Ez egyébként egyértelműen jelzi az alkalmazott vizsgálati módszer alkalmasságát a relatív kronológiai viszonyok megállapítására.

¹⁰⁵ Vö. Rácz A.: Les noms groupes sociaux i. m. 548.

¹⁰⁶ Rácz A.: A foglalkozásnévi eredetű településnevek i. m.

¹⁰⁷ Az ilyen irányú kutatások nehézségére Benkő Loránd már korábban is utalt (*Benkő L.: Az Árpád-kori magyarság nyelvöldrajzi helyzete i. m. 401.*).

4. Kniezsa nyelvészeti érvei

4.1. Kniezsa a magyarság 11. századi telephelyeinek meghatározásában a nyelvészeti bizonyítékok között első helyen említi az e századból fennmaradt források hely- és személynévi adatait.¹⁰⁸ Az elbeszélő kútfők e korra vonatkozó adatait azonban nem vette figyelembe, ezt az eljárást Kristóval együtt¹⁰⁹ mi is csak helyeselni tudjuk. Kivételt csupán a nagyobb vizek nevével tett, amelyeket későbbi előfordulásuk ellenére is felhasznált bizonyítéknak. Ez az eljárás elvileg bizonyos tekintetben elfogadható ugyan, ám a Kniezsánál való konkrét megvalósulását mégsem látjuk hibátlannak. A nagyobb vizek neveiről régóta hangoztatják a szakemberek, hogy azok nagyon időtállóak, nyelvből nyelvbe átkerülve hosszú évszázadokon, de akár évezredek át is fennmaradhatnak.¹¹⁰ A Kárpát-medence legnagyobb folyóvizeinek megnevezéseit például óeurópai eredetűnek szokás tekinteni. A *Duna*, a *Tisza*, a *Maros*, a *Körös*, a *Szamos*, a *Dráva*, a *Száva*, a *Garam* nevét azonban Kniezsa nem veszi figyelembe nyelvi bizonyítékként, noha ezeket a magyarba szláv közvetítéssel került vízneveknek tartja a szakirodalom.¹¹¹ Kniezsa eljárását persze magyarázhatja az a körülmény — ő maga nem ejt szót e nevek mellőzésének okairól —, hogy a fent említett, hosszan elnyúló folyóvizek megnevezéseinek nyelvi-etnikumjelölő értéke csak általában lehet, egy-egy kisebb, konkrét területre vonatkozóan azonban aligha.

A Kniezsa által figyelembe vett víznevek között közép- és kisvizek egyaránt találhatóak, ezek kiválasztásának elveiről azonban semmit sem tudunk meg tőle. A magyar eredetűek között említi például a *Balog* (1244/1410), a *Sajó* (An.), a *Hangony* (An.) és a *Hejő* (An.) nevét,¹¹² s még többet sorol fel a szláv eredetűek között: *Galga* (An.), *Tapolca* (1245), *Bitva* (1240), *Torna* (1239) stb.¹¹³ Az adattárba felvett neveken kívül azonban továbbiak is jelölve vannak a térképén etnikumjelölő értékkel felruházva: *Berettyó*, *Halyagos*, *Kürtös*, *Gyöngyös* stb.

¹⁰⁸ *Kniezsa I.*: Magyarország népei i. m. 370. A személynévi adatok felhasználásának problémájára a 6. pontban alább térünk ki.

¹⁰⁹ *Kristó Gy.*: Magyarország népei i. m. 7.

¹¹⁰ Ennek legújabb összefoglalását Kiss Lajos munkáiban találhatjuk meg; vö. *Kiss Lajos*: A Felvidék víznevei. Magyar Nyelv 90. (1994). 1–19., *Uő*: A Kárpát-medence régi helynevei. Magyar Nyelvőr 120. (1996) 440–450., *Uő*: Erdély vízneveinek rétegződése. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1997. 199–210., *Uő*: Az új európai víznév kutatás. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Bp. 2000.

¹¹¹ Közülük többet így tekintett Melich (*Melich J.*: A honfoglalás kori Magyarország i. m. 8., 64., 73., 81.), újabban pedig így foglalt állást velük kapcsolatban helynév-etimológiai kézikönyvünk (*Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988. [A továbbiakban: FNESz.]) is.

¹¹² *Kniezsa I.*: Magyarország népei i. m. 462.

¹¹³ *Kniezsa I.*: Magyarország népei i. m. 466–470.

Ez a megindoklást nélkülöző eljárás a maga véletlenszerűnek tűnő válogatásával elvi megalapozottság híján nem fogadható el. A szláv nevek esetében ugyanis latens módon azt feltételezi, hogy a forrásokban a magyar nevek között feltűnő szláv eredetű megnevezések arra utalnak, hogy azokat névhasználóikkal együtt ott találta, s később magába olvasztotta a térséget megszálló magyarság. Ez sok esetben bizonyára így is történt, de az ilyen jellegű nevek között olyanok is előfordulhatnak, amelyek a magyarok által lakott térségekbe később betelepülő szlávokhoz köthetők.¹¹⁴ Ha ez utóbbi neveket kiszűrve esetleg igazolni is tudjuk helynevek alapján a szlávok 11. századi vagy annál akár korábbi jelenlétét valamely térségben, e nevek száma ebben az esetben sem szolgálhat etnikumok aránybeli viszonyainak megállapításához alapul. E szláv eredetű neveknél ugyanis a nyelvi kölcsönzés ténye nyújthat lehetőséget kronológiai következtetésekre, míg ilyen érvet a magyar helynevek esetében — a magyar nyelv magasabb presztízséből adódóan — nem tudunk alkalmazni, s így a későbből adatható magyar eredetű helynevek időbeli visszavezetésére ilyen lehetőségünk nem nyílik. Ezért a szláv nevek magyarba kerülése alapján legfeljebb a szláv és a magyar lakosság együttélésére tudunk következtetni, az etnikumok arányaira azonban semmiképpen sem. Azokra a térségekre vonatkozóan viszont, ahonnan nincsenek ilyen szláv adataink, s a helynevei között csak későbbi adathozó magyar helynevek szerepelnek, nincs olyan eszközünk, hogy ott magyaroknak a 11. századi jelenlétét nyelvészeti eszközökkel kimutassuk. Ebből viszont semmiképpen sem következtethetünk a Kárpát-medence egészében a szlávok túlsúlyára.

Mindez azt mutatja, hogy meggyőző névtörténeti bizonyítékok híján a csak későbből adatható víznevek önmagukban nem alkalmasak arra, hogy belőlük a 11. századbeli nyelvi viszonyokra vonatkozó következtetéseket vonjunk le. Másfelől a kisvizek neveit bármely időszakra vonatkozóan is csak saját névkörnyezetük alapos vizsgálatával együtt használhatjuk fel bizonyítékként nyelvi-etnikai azonosításra.

4.2. Kniezsa István a szláv nyelvek egyik jellegzetes hangváltozási tendenciájára, az orrhangú magánhangzók denazalizációjára is fontos következtetéseket épített munkájában. A szlávból a magyarba átkerült nevekben — és persze a közszavakban is, de Kniezsa ezeket értelemszerűen nem vizsgálta — az eredetileg nazális magánhangzót tartalmazó alakoknak kétféle képviselete van: a nazális helyén vagy magánhangzó és nazális mássalhangzó kapcsolata, vagy pedig egyszerűen orális magán-

¹¹⁴ Ilyen népmozgásokra lásd például *Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp. 2003.

hangzó áll. Az előbbieket még akkor kerültek be a magyarba, és adaptálódtak hanghelyettesítés révén, amikor az átadó szláv nyelvben megvolt a nazális magánhangzó, az utóbbiak pedig a denazalizációs folyamat lezárultát követően. Ha tehát a szláv denazalizáció idejét meghatározzuk, akkor ezzel a hanghelyettesítéssel alakult magyar szavak, nevek átvételének az idejét, legalábbis a felső időhatárát is meg tudjuk állapítani attól függetlenül, hogy a kérdéses nyelvi elem mikor tűnik föl először a forrásokban.

Kniezsa szerint „a magyarság szomszédságában lakó”, tehát vele érintkező szláv népek nyelvében a denazalizáció folyamata már a 10. század végére lezárult.¹¹⁵ Arra hivatkozva azonban, hogy „mivel a hangfejlődés nem minden területen megy végbe egy időben”, szerinte még a 11. század közepén is előfordulhattak e nyelvekben nazális magánhangzót tartalmazó elemek. A hangváltozásoknak a területi, időbeli eltérései kétségtelenek ugyan, de ezt itt Kniezsa semmiféle konkrét bizonyítékkal nem támasztotta alá, így a két általa megadott időhatár óhatatlanul ellentmondásban áll egymással. Ez a megokolatlan időbeli kiterjesztés tovább távolítja nála annak a megállapításával, hogy az a térség, amelyben az e körbe tartozó helynevek találhatóak, „a X–XI. században vegyes szláv–magyar lakosságú volt”.¹¹⁶

E jelenséghez kapcsolódóan Kniezsa 48 különböző települést jelölő 22 helynévalakot említett meg (pl. *Dombó, Galambok, Long stb.*),¹¹⁷ igaz, néha maga is kétségbe vonta az ide sorolt nevek szigorú korhatározó értékét: a Körös megyei *Dombó* alakból például arra következtetett, hogy az ottani szlávok nyelvéből csak a 12. század közepe után tűnt el a nazális magánhangzó.¹¹⁸

Kristó Gyula Kniezsa munkájának a bírálataiban további esetekben is kérdésesnek tartja az ide sorolt neveknek az adott korra vonatkozóan érvényesített etnikumjelölő szerepét.¹¹⁹ Általánosabb értelmű módosító javaslatát pedig H. Tóth Imre munkájára¹²⁰ alapozva fogalmazta meg, miszerint a denazalizáció az ószlovén nyelvben csak a 11. században kezdődött, s így „e folyamat megtörténtét nem hogy a 11. század elején-közepén, de az egész 11. század folyamán nem szabad befejezetteknek gondolni”.¹²¹ Megjegyzi még, hogy e nyelv a pannóniai szlávokhoz kap-

¹¹⁵ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 372.

¹¹⁶ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 372.

¹¹⁷ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 372.

¹¹⁸ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 396.

¹¹⁹ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 9.

¹²⁰ H. Tóth Imre: Magyarok és szlávok a 9–11. században. In: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1996. 76–77., *Uő*: Rövid összehasonlító szláv nyelvtan I. Szeged 1999. 9–10.

¹²¹ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 9.

csolható, ebből azonban nem következtet arra, hogy az általa módosított tételnek területi korlátai lennének.

Látjuk tehát, hogy mind Kniezsa alapmunkájában, mind pedig Kristó ehhez fűzött bírálatában kellően meg nem támogatott állítások s ezekből bizonyítás nélkül levont, leginkább az elérni kívánt célt szem előtt tartó következtetések követik egymást. A tudományos hitelesség kérdését e problémakört érintve azok a fontos kézikönyvek sem vetik fel, amelyek például a szláv jövevényszavak tárgyalása kapcsán mutatják be a szláv denazalizáció jelenségét és ennek magyar nyelvtörténeti konzekvenciáit. A régebbi és az újabb magyar nyelvtörténeti egyetemi tankönyv a fent bemutatott elképzelésnek megfelelően az e körbe tartozó szavaknak a 11. század előtti és a 11. század utáni rétegről beszél.¹²²

A helyzet azonban ennél jóval bonyolultabb: legalábbis erre következtethetünk a Kárpát-medence szláv nyelvtörténetét több összefoglaló munkájában is áttekintő Zoltán Andrásnak az utóbbi években megjelent írásaiból.¹²³ Az alábbiakban ezekből az itt tárgyalt jelenség szempontjából számunkra fontos mozzanatokat emeljük ki.

A fő problémát az jelenti, hogy a honfoglaláskor és az azt követő évszázadokban a Kárpát-medencében élő és jórészt a magyarságba nyelvi tekintetben is beolvadó szlávok nyelvéről kevés ismeretünk van. Zoltán András szerint „a magyar nyelv szláv szubsztrátumát képező nyelvről dialektológiai szempontból csak annyit tudunk, amennyit a magyar nyelv régi szláv jövevényszavai ebből elárulnak”.¹²⁴ Érvényes ez a megállapítás az itt most bennünket közelebről érdeklő problémára, a szláv nazális magánhangzók történetére vonatkozóan is, mivel „a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán megvoltak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai”.¹²⁵

Ha tehát nem lépünk ki a bizonyítékoknak ebből a köréből, akkor — Kristó Gyulát idézve — ismét csak „ismeretlent próbálunk meghatározni ismeretlennel”.¹²⁶ A szláv nyelvtörténeti kutatások újabb eredmé-

¹²² *Benkő Loránd*: Szláv jövevényszavak. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Bp. 1967. 287., *Zsilinszky Éva*: A szláv jövevényszavak. In: Magyar nyelvtörténet. Szerk. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. Bp. 2003. 382.

¹²³ *Zoltán András*: A szláv denazalizáció a magyar szavak tükrében. In: A szótól a szövegig. Szerk. Bárdos Vilmos. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 137. Bp. 2012. 277–280., *Uő*: Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai háttéréhez. In: A nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményei VII. Szerk. Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs. Szeged 2013. 193–198., *Uő*: A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna. Bp. 2014. 205–210., *Uő*: Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 35–44.

¹²⁴ *Zoltán A.*: Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok i. m. 37.

¹²⁵ *Zoltán A.*: A szláv denazalizáció i. m. 277.

¹²⁶ *Kristó Gy.*: Magyarország népei i. m. 6.

nyei azonban nyújthatnak számunkra némi támpontot. E téren fontos újítás a mi térségünkre vonatkozóan az a szemléletbeli változás, amely nem keres közvetlen kapcsolatot a Kárpát-medence 9–11. századi szláv népessége és a későbbi magyar nyelv szomszédságában beszélt szláv nyelvek között, mivel az asszimilálódás idején itt használt szláv nyelv még nem mutathatta határozottan a későbbi szláv nyelvekkel való egyértelmű kapcsolatot. Vagyis a honfoglaláskor a magyarság „a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött”.¹²⁷

Ezek közül csupán egy változat, a „bolgáros jellegű déli szláv dialektus”¹²⁸ látszik elkülönülni bizonyos hangtörténeti kritériumok alapján. Az óbolgár nyelvtörténet kiváló kutatójának, Bernstejnnek a munkásságára támaszkodva pedig egyértelműen állítható, hogy a bolgárszlávban a denazalizáció a 14. században zárult le teljesen.¹²⁹ Ebből pedig az következik, hogy a magyar helynevek azon csoportja, amelyben a szláv nazális magánhangzónak nazális mássalhangzós folytatása van, elveszíti azt a szűk időre szabott kormeghatározó értékét, amelyet hozzájuk eddig a magyar nyelv- és névtörténeti kutatások fűztek. Legalábbis azokon a területeken, ahol a bolgárszláv dialektus nyomai feltűnnek a Kárpát-medencében. Zoltán András szerint ilyen nyelvjárásokat a Kárpát-medence középső terein is ki lehet mutatni, sőt ezek még az északi vidékeinken is széles körben el voltak terjedve.¹³⁰

Ez utóbbi megállapítását egyrészt arra a körülményre alapozza, hogy az ide tartozó jövevényszavaink a köznyelv elemei, s ezek nem kerülhettek volna ilyen státusba periférikus nyelvjárásokból,¹³¹ másfelől pedig „a helynevek tanúsága” árulkodik erről.¹³² Ehhez azonban hozzá kell fűzni, hogy a szavak köznyelvi vagy nyelvjárási státusából ilyen határozott és sarkosan megfogalmazott következtetést aligha lehet levonni. A helynevek elterjedtségével kapcsolatos megállapításait pedig Dénes György kutatásaira alapozza,¹³³ ám ez a kérdés mindenképpen további vizsgálatot kíván, ahogyan annak a kiderítése is — s ez elsősorban a történészeketől várható —, hogy milyen úton-módon kerülhetett a Kárpát-medence széles térségeibe bolgárszláv népesség a honfoglalás körüli

¹²⁷ Zoltán A.: A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok i. m. 205.

¹²⁸ Zoltán A.: Legrégibb szláv jövevényszavaink i. m. 198.

¹²⁹ Zoltán A.: A szláv denazalizáció i. m. 279.

¹³⁰ Zoltán A.: A szláv denazalizáció i. m. 279., *Uő*: Legrégibb szláv jövevényszavaink i. m. 198.

¹³¹ Zoltán A.: A szláv denazalizáció i. m. 279.

¹³² Zoltán A.: Legrégibb szláv jövevényszavaink i. m. 198.

¹³³ Dénes György: Pest pataka. Névtani Értesítő 31. (2009) 105–111. De lásd még ehhez *Uő*: A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznévi jelentése hegyek, sziklák nevében. In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Bp.–Miskolc 1997. 284–288.

időkben. Dénes György kutatásai egyébiránt ehhez is megfontolásra érdemes kiindulópontokat tárnak elénk.¹³⁴

A szláv nazális magánhangzók magyar nyelvbeli képviselőjével összefüggésben a fent említett mellett Kniezsa egy másik helynévcsoportot is figyelembe vett és felsorolt a 11. századi átvételek között: azokat a településneveket, amelyek végső alapja olyan — nazálist tartalmazó — szláv személynév, amely magyar névadás révén, formáns nélkül lett helynévvé.¹³⁵ Úgy véli, hogy „az alapjukat képező szláv személynévben megőrzött orrhangú magánhangzó arra mutat, hogy a helynév mindenesetre még a szláv nazális eltűnése előtt, vagyis a X–XI. század határán alakult”.¹³⁶ Az általa idesorolt 11 névalak 18 névben való előfordulását Kristó meg sem említi bírálatában, pedig ezek esetében nem pusztán hangtörténeti problémával állunk szemben. A helyzet ugyanis az, hogy a kérdéses szláv személynév — az, hogy a Kniezsa által itt említettek mindegyike valóban ide tartozik-e, már más kérdés — a magyar nyelvbe személynévként kerültek be megőrizve nazális jellegüket, s ilyen funkcióban a magyarban már értelemszerűen nem érinthette őket a denazalizáció jelensége. A későbbiekben belőlük magyar helynevek alakulhattak — mint bármely más személynévből is —, ám ezeknek a helyneveknek a szláv–magyar nyelvi viszonyokról vallomásuk már nem lehet. A Kniezsa által elsőnek említett *Berente* példáján szemlélítve a problémát azt láthatjuk, hogy ennek szláv személynévi alapja ilyen szerepében átkerült a magyarba,¹³⁷ és később is ilyen formában fordul elő a forrásokban.¹³⁸

4.3. Kniezsa az „egyéb X–XI. századra valló hangtani kritériumok közül”¹³⁹ megemlíti még a szláv *c* ~ magyar *t*, szláv *c* ~ magyar *cs* és a szláv *ž* ~ magyar *s* megfeleléseket. Ehhez azonban mindössze három név (*Marót*, *Babócsa*, *Kenese*) négy előfordulását kapcsolja hozzá, s e szűk körű érvényesség miatt Kristó nem is tartja fontosnak ennek a szempontnak a mérlegre tételét.¹⁴⁰ Elvi tekintetben ez a mellőzés azonban aligha szerencsés, ezért Kniezsa felvételét nem ok nélkül való szembesíteni a mai nyelvtörténeti ismereteinkkel.

¹³⁴ Dénes György: A bolgárok hódításai és telepítései a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt. In: Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc 2012. 52–64.

¹³⁵ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 372–373.

¹³⁶ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 372–373.

¹³⁷ Vö. FNESz. *Berente*.

¹³⁸ Vö. pl. 1227: cum filiis *Berende* ~ filii *Berenthe* (Gy. 4: 248–249., *Fehértói Katalin*: Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Bp. 2004. [A továbbiakban: *ÁSz.*] 116.), 1297: Petro filio *Berenche* (*Berenthe*) de genere *Zah* (Gy. 4: 230., 240., 307., *ÁSz.* 116.).

¹³⁹ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 373.

¹⁴⁰ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 10.

Kniezsa itt valójában a magyar *c* és *zs* hang kialakulásának korára alapozza érvelését, mivel e hangok szerinte a 10–11. század magyar nyelvében még nem voltak meg, az akkori átvételekben hanghelyettesítés történt: a szláv nevekben hangzó *c*-ket a magyar anyanyelvűek *t* vagy *cs* hanggal, a *zs*-t tartalmazó neveket pedig *s*-sel ejtették. A *c*-ről és a *zs*-ről Bárczi nyomán azt tartja a magyar hangtörténeti szakirodalom, hogy „már egészen korán, az ómagyar korszak legelső századaiban meghonosodott nyelvünkben”.¹⁴¹ Bárczi a *Tisza* első — nyelvi hovatartozását illetően egyébként igen kétségesen megítélhető — adatai alapján felteszi, hogy a *c* a Felső-Tisza vidékén jelenhetett meg legkorábban,¹⁴² az első vitathatatlan előfordulása viszont csak a Tihanyi alapítólevélből (1055: *castelic*) való.¹⁴³ Bárczi is megjegyzi, hogy szókezdő helyzetben még a 12. században is *cs* lép a jövevényszavak *c*-je helyébe.¹⁴⁴ Az újabb hangtörténeti munkák nem nyilatkoznak arról, hogy az ómagyar korban pontosabban mely időszakra is tehető e hang megjelenése.¹⁴⁵ Ezt a feltétlenül helyeselhető óvatosságot egyfelől a forráshiány, másfelől a hangváltozási folyamatok elhúzódó jellege és területi különbségei indokolják.

Egyébként a Kniezsánál itt két adattal szereplő *Marót* nevek értékelésében másfelől is körültekintően kell eljárunk, mivel e helynevek amellet, hogy szláv névadókhoz is köthetők, alakulhattak a magyarba bekerült népnévből és az ezzel azonos alakú személynévből egyaránt¹⁴⁶ — ez utóbbi lehetőségre maga Kniezsa is utal¹⁴⁷ —, s ez esetben a magyarban keletkezett helyneveknek nincs magyar–szláv relevanciájuk.

Talán a *c* eseténél is nehezebben ítéhető meg a *zs* hang ügye, mivel ennek jelölésbeli azonosítása, helyesírás-történeti háttere bizonyos tekintetben az előző hangénál is problematikusabb. A hangtörténeti irodalom a feltűnésének pontosabb időszakáról nem is tesz említést,¹⁴⁸ és névtörténeti példaként is csupán a már Kniezsa által is felhozott *Kenese*, *Kanizsa* esetét taglalják.

¹⁴¹ Bárczi Géza: Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Bp. 1967. 113.

¹⁴² Bárczi Géza: Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Bp. 1958. 111.

¹⁴³ Hoffmann I.: A Tihanyi alapítólevél i. m. 131–132.

¹⁴⁴ Bárczi G.: Magyar hangtörténet i. m. 111.

¹⁴⁵ E. Abaffy Erzsébet: Hangtörténet. In: Magyar nyelvtörténet. Szerk Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. Bp. 2003. 313.

¹⁴⁶ A nevek különböző etimológiai magyarázatának lehetőségeire lásd FNESz. *Marót*, illetve Tóth Valéria: Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen 2001. 217–218., a szó ómagyar kori Kárpát-medencei képviselőjéhez pedig *Rácza Anita*: Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez. Debrecen 2011. 79–83.

¹⁴⁷ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 373.

¹⁴⁸ Bárczi G.: Magyar hangtörténet i. m. 112., *Uő*: Hangtörténet i. m. 113., E. Abaffy E.: Hangtörténet i. m. 313–314.

Az itt elmondottakból kitűnik, hogy Kniezsa fent említett, néhány példával illusztrált hangtörténeti kritériumai több tekintetben sem alkalmasak arra, hogy pusztán ezekre alapozva egyes helynevekről azt állíthassuk, hogy azok a 11. század előtt már kétséggkívül megvoltak a magyar nyelvben.

A magyar szóvégi γ hangnak a szlovákban való h megfelelését Kniezsa maga sem a 11. századi átvétel bizonyítékaként említette meg, mert szerinte „a γ a magyarban a XII. század közepe táján tűnt el”.¹⁴⁹ A magyar hangtörténeti szakirodalomban ma ennél is tágabb időhatárokat szokás emlegetni: Bárczi szerint a szó végén álló γ vokalizációja a 13. század végén zárult le, de elszórt példák még a 14. századból is akadnak.¹⁵⁰ E. Abaffy pedig a 10–13. századra teszi e folyamat időszakát.¹⁵¹ Mindez arra utal, hogy Kniezsa és kora felfogásához képest a magyar hangtörténet kutatóinak a véleménye a hangtörténeti változások megítélésében olyan irányban módosult, hogy a folyamatokat sokkal inkább elhúzódónak látják, az időhatárok merev kijelölése pedig egyre kevésbé jellemzi a kutatásokat.

4.4. Ez utóbb említett hangváltozási folyamattal bizonyos vonatkozásban kapcsolatba hozható az a Kniezsa által megemléltett jelenség is, ami egyes felvidéki, szláv eredetű helynevek átvételének időbeli viszonyaihoz nyújthat fogódzókat. Kniezsa István ugyanis korhatározó értéket tulajdonít a szlovák (nála: tót) nyelvben végbemenő $g > h$ hangváltozásnak, amely véleménye szerint a 12. század folyamán ment végbe, s legkésőbb a 12–13. század fordulóján le is zárult. Mindez pedig azt jelenti, hogy azok a szláv eredetű helynevek a Felvidéken, amelyekben az eredeti szláv g megőrződött (pl. *Galgóc*, *Govor* ~ szlk. *Horovce*) minden kétséget kizáróan a 12. század vége előtt kerültek be a magyarba. És más oldalról pedig: azoknak a magyar eredetű szlovák helyneveknek, amelyekben a magyar g -nek a szlovákban h felel meg (pl. *Ság* ~ szlk. *Šahy* stb.) legkésőbb a 12. század második felében már szintén meg kellett lenniük.¹⁵²

Az újabb szlavisztikai szakirodalom a több szláv nyelvben is bekövetkező $g > \gamma > h$ változást kronológiailag nem tekinti egységes folyamatnak. Az ómagyar nyelvvel valamilyen formában kapcsolatba hozható nyelvek közül a csehben és vele vélhetően párhuzamosan a szlovák-

¹⁴⁹ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 373.

¹⁵⁰ Bárczi G.: Magyar hangtörténet i. m. 135., *Uő*: Hangtörténet i. m. 116.

¹⁵¹ E. Abaffy E.: Hangtörténet i. m. 302.

¹⁵² Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 373.

ban a folyamat csak a 13. században veszi kezdetét, és valószínűleg ugyanez lehetett jellemző a szlovén nyelvre is.¹⁵³

Mindez pedig az itt idézett helynevek kronológiai kérdéseivel összefüggésben azt is jelenti, hogy az átvételek időbeli határai valamelyest tágabbra vonandók. Ez a kritérium ugyanakkor azért nem szolgálhat különösebben értékes támpontként, mert az e körbe vonható helynevek közül jó párnak egyébként is feltűnik a 13. századinál korábbi adata a forrásokban.¹⁵⁴ Ez a hangváltozás persze a 11. századi nyelvi-etnikai rekonstrukció kérdéskörébe — lévén későbbi folyamat — szintén nem vonható be.

5. A helynév-etimológia metodológiájához — Kristó etimológiai módszerei

Az eddigiekben írásunk középpontjában egy olyan helynévcsoport állt, a törzsi helyneveké, amelyet Kniezsa István vont be a 11. század nyelvi-etnikai viszonyainak vizsgálatába. E kérdéskör kritikai áttekintése során felhasználtuk Kristó Gyula érveit is, aki Kniezsa mellett a legtöbbet tette e korszak nyelvi-etnikai rekonstrukciója terén. A továbbiakban egy olyan kérdést vizsgálunk meg, amely Kristó eljárásában játszott vezető szerepet (de persze nagymértékben támaszkodott erre Kniezsa is): a helynevek etimológiai magyarázatának problémáját. Itt azonban nincs mód arra, hogy szisztematikusan bemutassuk a helynév-fejtés — és ezzel összefüggésben szükségszerűen valamelyest a személynevek és a közszók etimológiai magyarázatának — teljes problematikáját, hanem csak arra szorítkozunk, hogy a Kristó által az e témában írott legfontosabb munkájában¹⁵⁵ elkövetett legkirívóbb hibákra és azok súlyos következményeire felhívjuk a figyelmet.

Mindezt abból az alapállásból közelítjük meg, hogy a helynevek eredetének és történetének magyarázatát, vagyis a helynév-etimológiának, újabban — ahogyan arról a korábbiakban már szó esett — némileg kibővített tartalommal helynév-rekonstrukciónak nevezett eljárást a törté-

¹⁵³ Arról, hogy az egyes nyelvekben ez a változási folyamat összefügghet-e egymással, vagy sem, és esetleg bizonyos nyelvek között lehet e tekintetben kapcsolat, mások között viszont nem, megoszlanak a vélemények. Ugyancsak kérdéses az is, hogy a változási folyamatot belső (fonológiai) faktorok okozták-e, s ez esetben az adott nyelvek rendszerszerű változásainak eredményeként jelentkezett; vagy pedig egyes nyelvekben esetleg külső, idegen nyelvi hatás állhat a háttérben, ahogyan ezt egyes kutatók vélik (lásd mindehhez bővebben *H. Tóth Imre*: Rövid összehasonlító szláv nyelvtan. I. rész. Hangtan, alaktan (főnév, ige). Szeged 1999. 54.).

¹⁵⁴ Vö. pl. 1113: *Golguz* (Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I-II. Szerk. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. 1: 66., FNESz.).

¹⁵⁵ *Kristó Gy.*: Magyarország népei i. m.

neti névkutatás alapvető feladatának tartjuk, amelyre számos további következtetést és vizsgálatot — közte bizonyos korlátokkal a nyelvi-etnikai rekonstrukciót is — tudunk építeni. Egyetértünk tehát Kristó azon törekvésével, hogy a 11. századi helynevek¹⁵⁶ etimológiai vizsgálatát tette meg idevágó kutatásainak alappillérvé.

Kristó több száz helynév eredetével kapcsolatban foglal állást írásának 16 lapnyi fejezetében, ennek megfelelően etimológiai magyarázatokat nem közöl, hanem szakirodalmi forrásokra hagyatkozva csupán minősíti az egyes forrásadatokat. Az etimológiai állásfoglalásokat illetően elsőrendű forrásai helynév-etimológiai szótárak voltak, közülük is főképpen a FNESz.-re támaszkodhatott, ám mivel ezekben számos 11. századi névadatra vonatkozóan nem találni információkat, felhasználta Paisnak és Bárczinak a nyelvemlék-monográfiáját, illetve Kniezsának az éppen bírálat alá vont munkáját is.¹⁵⁷ Ezek a magyar helynévkutatásnak ugyan kétségkívül fontos, rangos írásai, de kevésbé alkalmasak arra, hogy segítségükkel az óvatos interpretációt igénylő, filológiailag rendkívül kényes 11. századi nevekről korszerű, megbízható ismereteket kapjunk. Egyrészt a szótári feldolgozás — céljából következő — összegző, leegyszerűsítő megközelítése miatt, másrészt pedig abból adódóan, hogy az említett monográfiák megállapításai majd három emberöltő távlatából alapos felülvizsgálatra, megújításra szorulnak. Jól példázza ezt a Tihanyi alapítólevél esete, amelynek a Bárczi Géza által való feldolgozása¹⁵⁸ ugyan a magyar nyelvtörténetírás egyik legkiválóbb alkotása, mégis azt tapasztaljuk, hogy az egyes nevek magyarázatában az azóta felszínre került adatok felhasználása és az újabb nyelvtörténeti-névtani ismeretek alkalmazása révén számos új eredményre jutunk.¹⁵⁹ De ezen túlmenően meg kell jegyezni azt is, hogy a Kristó által felhasznált etimológiai szakirodalom aligha adhatott magyarázatot minden általa tárgyalt névre vonatkozóan, így az olvasóban emiatt is erős kétség merülhet fel jó néhány névmagyarázat megbízhatóságát illetően.

Aligha hisszük, hogy a 11. századból fennmaradt helynévi szórványok felhasználhatók lennének a korszak nyelvi-etnikai jellemzésére anélkül, hogy alapos (újra)elemzésüket a helynév-rekonstrukció ma érvényesnek gondolt eszközeivel el ne végeznénk, úgy, ahogyan az a közel-

¹⁵⁶ Az már más kérdés, hogy a figyelembe vehető 11. századi források körét milyen módon határozzuk meg, s ezekben mit tekintünk az adott szempontból elemezhető helynévi szórványnak; ez azonban nincs összefüggésben az etimológiai állásfoglalásokkal.

¹⁵⁷ *Pais Dezső*: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. sz.) Bp. 1939., *Bárczi Géza*: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp. 1951., *Kniezsa I.*: Magyarország népei i. m.

¹⁵⁸ *Bárczi G.*: A tihanyi apátság alapítólevele i. m.

¹⁵⁹ *Vö. Hoffmann I.*: A Tihanyi alapítólevél i. m.

múltban megtörtént a már említett Tihanyi alapítólevél¹⁶⁰ és a Garamszentbenedeki oklevél¹⁶¹ esetében. Azt is tudomásul kell azonban vennünk, hogy névfejtő-névmagyarázó törekvésünk nem járhat mindig egyforma sikerrel: etimológiáink között lesznek olyanok, amelyeket sokfelől megtámogatva, nagy bizonyossággal dolgozhatunk ki, de bizonyára szép számmal lesznek olyanok is, amelyeket kisebb valószínűséggel, esetleg csak a hipotézis szintjén fogalmazhatunk meg, vagy akár egyidejűleg többféle magyarázati lehetőséget is felvethetőnek látunk. A bizonyosság különböző fokán álló helynévfajtések pedig nyilvánvalóan nem használhatók fel egyforma bizonyító erővel — ahogyan viszont Kristónál szerepelnek — az általunk vizsgált fő kérdés megvilágításában.

Kristó névmagyarázatainak nagy hiányossága, hogy az egyes nevek elemzésében nem veszi figyelembe a nevekhez kapcsolódó adatok forrásainak a sajátosságait. Példa lehet erre a királyi székhelynek, Fehérvárnak az esete, amelynek az oklevelekben való hagyományos latin nyelvű említései mellett fennmaradtak magyar, német és szláv nyelvű adatai is. A német és szláv formákból azonban távolról sem következtethetünk arra — ahogyan ezt Kristónál látjuk —, hogy Fehérvár környékén ilyen nyelvű népesség élt volna, s pláne nem arra, hogy a település elsődlegesen a szlávoktól kapott volna nevet,¹⁶² hanem sokkal inkább a nevet tartalmazó források szerzőinek nyelvi lenyomataként tekinthetünk e különböző nyelvű névváltozatokra.¹⁶³

Különösen nehéz magyarázni a csak egyszer előforduló névadatokat, amelyek lokális tekintetben roppant bizonytalanul azonosíthatók, s ebből következően későbbi adatokkal sem könnyen kapcsolhatók össze. Ha nem is osztjuk Kniezsának az „egy adat nem adat” elvét,¹⁶⁴ a *Dordomest-*, *Duldumast-*, *Hanenburch*-féle névadatoknak a magyarázatában, s pláne nyelvi-etnikai szerepének megítélésében a fenti okok miatt mi magunk Kristónál¹⁶⁵ jóval óvatosabban járunk el, mint ahogyan például a *Murin* helynevet még csak „nagy valószínűséggel” sem sorolnánk pusztán *-in* végződése alapján a szláv eredetű nevek közé.¹⁶⁶

Kristó jól látja, hogy egy a 11. században adatható szláv eredetű helynév akár jóval korábban, esetleg még a honfoglalás előtt is keletkez-

¹⁶⁰ Vö. Hoffmann I.: A Tihanyi alapítólevél i. m., *Szentgyörgyi Rudolf: A Tihanyi apátság alapítólevele. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* Bp. 2014.

¹⁶¹ Szőke Melinda: A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Debrecen 2015.

¹⁶² Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 15., 18.

¹⁶³ Vö. Hoffmann I.: A Tihanyi alapítólevél i. m. 136–139.

¹⁶⁴ Kniezsa I.: Magyarország népei i. m. 368.

¹⁶⁵ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 15., 19.

¹⁶⁶ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 15.

hetett, akkor már meglévő, szlávok által lakott település nevéként.¹⁶⁷ Mégsem veti fel annak a lehetőségét, hogy a 11. században adatolható formájában esetleg nem utal-e arra, hogy a név valamely más nyelvű népesség használatába került át. A helynév-rekonstrukciós vizsgálatban a nevek nyelvi adaptációja viszont kitüntetett szerepet kap, mert ennek révén az adat idejének nyelvhasználati viszonyaira tudunk fényt deríteni.

A helynév-etimológia terén Kristó a talán legsúlyosabb hibát azzal követi el, hogy a személynevek etnikumjelölő értékével kapcsolatos téves felfogását¹⁶⁸ alkalmazza a helynevek nyelvi-etnikai értékelésében is. Eszerint egy személynévből minden formáns nélkül metonímiával alakult helynév magyar névadás eredményeként jött ugyan létre, s ennek révén a környezetében élő névadóinak magyarnyelvűségére utal, ám az adott település lakóinak nyelvét Kristó szerint a személynév eredete alapján lehet meghatározni, ugyanis „a személynév viselője »karnyújtásnyira« (emlékezethatáron belül) élt, s a személy török, illetve szláv neve pontosan annyira etnikumjelölő, mintha egyenesen köznévből azaz a személynévi lépcsőfok közbeiktatása nélkül jött volna létre a földrajzi név”.¹⁶⁹ S mivel például *Baranya*, *Bihar*, *Doboka*, *Veszprém*, *Zaránd* települések nevét szláv, *Bács*, *Bars*, *Kolon* nevét török, *Hont* nevét pedig német személynévre vezeti vissza, ezeket a szláv, török, német etnikumra utaló helynevek között veszi számba.¹⁷⁰ Eljárását mai névelméleti ismereteink nemcsak, hogy nem támasztják alá, hanem határozottan cáfolják is.

Annak bizonyosságául, hogy ezek a főképpen hibás elméleti alapállásból következő etimológiai tévedések összességében milyen módon torzítják el a 11. századi helynévanyag képét az etimológiai összetételt illetően, álljon itt példaként a Tihanyi alapítólevél szórványainak Kristótól adott elemzése!¹⁷¹ Már a bevezetőben bemutatottuk, hogyan értelmezi Kristó az *uluues megaia* 'Ölyves megyéje' szórványt annak megfelelően, hogy a nyilvánvalóan magyar helynévben szláv és török eredetű köznevek jelennek meg. Részben hasonló etimológiai megfontolások alapján 11 olyan szórványt sorol fel, amely szláv lakosságra utal, de emellett bemutat négy török és egy német eredetűnek tartott helynevet is.¹⁷² Ennek alapján pedig arra a következtetésre jut, hogy „a nagyobb helyek, az

¹⁶⁷ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 20.

¹⁶⁸ A személynévek etnikumjelölő szerepével kapcsolatos kérdésekre az alábbiakban, a 6. pontban térünk ki.

¹⁶⁹ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 16–17.

¹⁷⁰ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 21.

¹⁷¹ A kérdést röviden érintette már *Hoffmann István*: A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés i. m. 215–216.

¹⁷² Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 23.

irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településneveken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el.”¹⁷³

A Tihanyi alapítólevél közelmúltban elvégzett helynévtörténeti vizsgálata¹⁷⁴ viszont arra az eredményre jutott, hogy az oklevél szórványanyaga alapján rekonstruálható csaknem száz helynév, illetve helyet jelölő köznévi kifejezés — ez utóbbiak között az oklevélszerzők beavatkozását mutató elemek is lehetnek — között csak két olyan helynév található, amelynek neve nem a magyar nyelvben keletkezett. Ám a Balaton és Keszölc település neve is olyan formában szerepel az oklevélben, amely a 11. század közepén magyar nyelvű névhasználókra utal.¹⁷⁵ Ez azt jelenti, hogy a Tihanyi alapítólevélben nem találunk olyan nyelvi elemet, amely a 11. század közepén szláv, török vagy német nyelvű népesség jelenlétét jelezné.

6. A 11. század személynévi adatainak nyelvi-etnikai forrásértéke

Az etnikai célú nyelvi rekonstrukciós eljárásokban a helyneveknél jóval kevesebb figyelem fordult a személynévek felé. Ennek Kristó Gyula megítélése szerint részben az a mára már elhárult akadály volt az oka, hogy nem állt a kutatók rendelkezésére egy a korai magyar személynévanyagot egybegyűjtő kézikönyv, részben pedig az, hogy a korai időszakban jelentkező anyagihiány e tulajdonnévi kategória kapcsán még súlyosabb, mint amivel a helynevek esetében kell szembenéznünk. Konkrétan az itt vizsgált időszak vonatkozásában az is nehézséget okozott továbbá, hogy a Szent István kori személyek egy részét az oklevelek egyházi névvel jelölik meg (maga a király is *Stephanus* néven szerepel), ezek a latin megnevezések pedig etnikai következtetésekhez nyilvánvalóan nem szolgálhatnak alapul. Ugyancsak kérdésesnek ítélte Kristó a két főrangú család, az Árpádok és a Gyulák több nemzedéken keresztül követhető személynévállományának az értékelését, mert bármennyi tanulsággal is szolgál e nevek elemzése, az István-kori Kárpát-medence etnikai viszonyaira belőlük mégsem következtethetünk, minthogy „csak

¹⁷³ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 23.

¹⁷⁴ Hoffmann István: A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulmányai. Helynévtörténeti Tanulmányok 3. (2008) 9–27., Uő: A Tihanyi alapítólevél i. m. 226–232.

¹⁷⁵ Hoffmann I.: A Tihanyi alapítólevél i. m. 231.

egy-egy kis — bár igen nagy fontosságú — közösségre jellemzőek, és nem a magyarországi társadalomra”.¹⁷⁶

A nyelvemlékek személynévi adatainak nyelven kívüli (pl. történet-tudományi) forrásértékével kapcsolatban erős fenntartásokat fogalmazott meg Benkő Loránd. „A személynév (...) pusztán létének önmagában is fontos vallomása kívül — bármennyire sajnálatos — nem hordozza magában további messzemenő magyar őstörténeti, társadalom- és művelődéstörténeti következtetések lehetőségét.”¹⁷⁷ Noha e meglehetősen szkeptikus állásponttal — ebben a végletes formájában legalábbis — nemigen érthetünk maradéktalanul egyet, a véleményben tükröződő intelem mindenképpen mértéktartásra kell, hogy intsen a forrásainkban ránk maradt személyjelölő formák elemzésekor. Az óvatosságra pedig különösen nagy szükség van akkor, amikor olyan fontos kérdésekben használjuk fel a tulajdonneveink, köztük a személynevek tanúságát, mint a Kárpát-medence korai etnikai viszonyainak a feltérképezése.

A nyelvészeti szakirodalomban az oklevelekben dokumentált személynevek etnikai azonosító szerepéről kétféle vélekedést olvashatunk. Az egyik felfogás szerint a személynevek használatát minden korszakban olyan mértékben meghatározza a divat, hogy a török, német, szláv vagy éppen francia etimonú nevek semmiképpen sem utalhatnak viselőjük etnikai hovatartozására.¹⁷⁸ A kérdésben sajátosan kettős álláspontot képviselt Fehértói Katalin, aki hangsúlyozta ugyan, hogy mivel a divat minden korban meghatározó szerepet játszik a névadásban, egy-egy név eredete alapján nem következtethetünk biztosan a nevet viselő személy etnikumára, ám a korai évszázadokra vonatkoztatva rögtön azt is hozzátéveszi, hogy „ha az Árpád-korban a személy magyar, azaz közszoói eredetű nevet viselt, akkor valószínűleg magyar etnikumú volt. Ha környezetétől jövevénynevet kapott, akkor feltehető, hogy ő maga vagy valamelyik őse idegen etnikumú volt”.¹⁷⁹ Most tekintünk el attól, hogy egyet lehet-e általában érteni az itt tett megjegyzéssel (tehát azzal, hogy a személynév valamilyen módon utalhat etnikai hovatartozásra) vagy sem, az „ő maga vagy valamelyik őse” megszorítással maga Fehértói húzza ki a

¹⁷⁶ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 28.

¹⁷⁷ Benkő L.: Beszélnek a múlt nevei i. m. 19.

¹⁷⁸ Vö. pl. Gombocz Zoltán: Árpád-kori török személyneveink. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. sz.) Bp. 1915. 17., Melich János: X–XI. századi német tulajdonneveinkről. Magyar Nyelv 26. (1930) 125., Bárcei G.: A tihanyi apátság alapítólevele i. m. 67., Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 2. kiadás. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. sz.) Bp. 1966. 6. — Ez a felfogás is befolyásolta azt, hogy etnikai kérdésekben a nyelvészek, történészek egyaránt szívesebben nyúltak a helynevek vallomásához: azok használatában — több más előnyös tulajdonságuk mellett — a divat a klasszikus értelemben nem játszott szerepet.

¹⁷⁹ Fehértói Katalin: Árpád-kori közszoói eredetű személyneveinkről. Magyar Nyelvőr 121. (1997) 72.

talajt az etnikai következtetések alól, hiszen e kitétel értelmében az is előfordulhat, hogy az adott személynévi adat korára vonatkozóan nem, csak esetleg valamely régebbi korszakra (az illető „ős” idejére) nézve lehet etnikai vallomása a névformának. Ez pedig burkoltan mégiscsak azt jelenti, hogy a Kárpát-medence etnikai összetételének meghatározására egy adott korszak személynévi adatai nem alkalmasak. Azt ugyanakkor, hogy Fehértói Katalin ezt mégsem egészen így látta, jól mutatja az ugyanezen írásban másutt olvasható határozott állásfoglalása. Az „Árpád-kori kis személynévtár”¹⁸⁰ névanyagára (öt Árpád-kori, 1138–1240 között keletkezett oklevél 6800 — zömmel az alsóbb társadalmi rétegbe-
 lieket megnevező — személynévére) támaszkodva, nyelvészeti-névtani vizsgálat eredményeként azt emeli ki a szerző, hogy a 12–13. században Magyarországon élő szolgálónépek nagy többsége (a 80%-a) nem magyar eredetű nevet viselt. Az ebből levont, immáron történettudományi természetű konzekvencia azonban meglehetősen kategorikus: a névanyag etimológiai összetétele azt mutatja, hogy az itt talált földművelő réteg „biztosan” szláv etnikumú volt, majd a kereszténység felvétele és a Kárpát-medencébe beköltöző nyugati papok, lovagok, földművesek a névhasználat alakulásában fontos szerepet játszottak.¹⁸¹

Erre, mint a nyelvész szakma egyik fontos képviselőjének a részéről megfogalmazott véleményre is támaszkodott Kristó Gyula a Szent István kori Magyarország etnikai összetételének vizsgálatakor, és szállt vitába Kniezsa Istvánnal,¹⁸² felröva neki, hogy a konkrét forrásvizsgálatok helyett preconcepciókra hagyatkozott. Eleinte a józan mértéktartás vezeti Kristó tollát több vonatkozásban is: mások véleményét is idézve arra hivatkozik egyrészt, hogy a névdivat nagy mértékben korlátozza annak a lehetőségét, hogy a személynévekből a viselők etnikai hovatar-
 tozására következtetni lehessen;¹⁸³ másrészt pedig azt is jelzi, hogy a Szent István korából a forrásokban ránk maradt mindössze 43 személynévi adat — amelyből Kristó 15-öt török, 13-at szláv, tízet német, ötöt pedig magyar eredetű névként minősített — a korabeli társadalom egészének etnikai összetételét nem reprezentálhatja olyan módon, ahogyan

¹⁸⁰ *Fehértói Katalin*: Árpád-kori kis személynévtár. Bp. 1983.

¹⁸¹ *Fehértói K.*: Árpád-kori közszoí eredetű személynéveinkről i. m. 75., illetve fordított aspektusból, de ugyanerre jutva lásd még *Uő*: *Eltérő nézetek legrégibb személynéveink eredetéről*. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1997. 243., 245. De arra például Kristó Gyula is rámutatott, hogy az egykorú források tanúsága szerint az István korában német földről érkező lovagok német eredetű személynévei (pl. *Hont, Pázmány*) az idő tájt bizonyosan köthetők német etnikumhoz; vö. *Kristó Gy.*: *Magyarország népei* i. m. 28.

¹⁸² *Kniezsa I.*: *Magyarország népei* i. m., *Uő*: *Egy új magyar történeti nyelvtan felé* (Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetekről). *Nyelvtudományi Közlemények* 60. (1958) 475–488.

¹⁸³ *Kristó Gy.*: *Magyarország népei* i. m. 30.

a ránk maradt egykorú helynévanyag.¹⁸⁴ Arra viszont reális esélyeket lát, hogy a Fehértói által is használt személynévanyag, az 1138–1240 közötti időszak forrásanyaga és annak vizsgálati eredményei, arányszámai alapján etnikai következtetéseket megfogalmazhasson.¹⁸⁵ Ezen a ponton azonban a következtetései megokolatlanokká válnak: pusztán abból, hogy az 1138–1240 közötti öt forrás 20%-ban tartalmaz magyar (belső) keletkezésű és 80%-ban idegen eredetű személynévet (itt most az egyes személynévformák etimológiai minősítésének meglehetősen esetleges voltára nem is térünk ki), semmiképpen sem következik az, hogy a korabeli lakosság 20%-a volt magyar, 80%-a pedig idegen etnikumú. Azt a véleményt pedig még kevésbé lehet módszertani tekintetben megalapozottnak tartani, amit mindezek alapján Kristó Szent István idejére vonatkozóan — mindenféle érvelést mellőzve — megfogalmaz: azt tudniillik, hogy a 11. század első évtizedeiben még nagyobb lehetett az idegen (döntően szláv), és még kisebb a magyar személynévanyag, mint amit a 12–13. század forrásaiban tapasztalunk. „S amennyiben ezt — megfelelő óvatossággal — etnikai értékekre vonatkoztatom, csak az következhet: a honfoglaló és a kora Árpád-kori Kárpát-medencében (Magyarországon) a magyarság számbeli kisebbségben volt az idegen etnikumokkal (főleg szlávokkal) szemben.”¹⁸⁶ Nem vitatjuk azt, hogy így is lehetett, csak azt vitatjuk, hogy a fent bemutatott névtörténeti elemzési módszerrel megalapozottan lehet-e ilyen vagy ehhez hasonló, de akár ezzel ellentétes következtetéseket is levonni.

A módszertani buktatók között azt is meg kell említenünk, hogy a közszói eredetű magyar személynévek kategóriáját nem egységesen értelmezik, határozzák meg a kutatók, s ennek is lehetnek következményei az etnikai forrásérték tekintetében. A nyelvtudomány képviselői a nyelvi változások természetét szem előtt tartva magyar eredetű személynévek tekintik a magyarban meghonosodott jövevényszavakból alakult személynéveket is (pl. *Unoka*, vö. szl. *vnuka*, *Péntek*, vö. óe. szl. *petikl*, *Árpa*, vö. tör. *arpa*).¹⁸⁷ Kristó ugyanakkor ezt az elvet csak a későbbi korokban élt személyekre vonatkoztatva tartja alkalmazhatónak, amikor is a török vagy szláv eredetű közszó már „teljesen” magyarnak minősült, és „minél korábbi időben bukkan elő idegen eredetű néven

¹⁸⁴ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 30. Az persze más kérdés, hogy a helynévanyag kapcsán tett megállapításait — főként hibás módszertani elvei miatt — szintén erős kritikával kell fogadnunk, ahogyan erre az előzőekben részletesen is rámutattunk.

¹⁸⁵ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 31.

¹⁸⁶ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 34.

¹⁸⁷ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Bp. 1967–1976. IV. Mutató. Bp. 1984. [A továbbiakban: TESz.], Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1993–1995. [A továbbiakban: EWUng.]

[értsd: idegen eredetű (jövevény)szóval azonos alakú néven — *a szerzők*] szereplő személy, annál kevésbé indokolt ez az eljárás, mivel akkor még az idegen szó csak úton volt (vagy még úton sem), hogy a magyar szókincs részévé, jövevénytárrá váljék”.¹⁸⁸

A korai nyelvemlékeinkben előforduló személynevek etnikai forrásértékének kérdését azzal az általánosabb, elvi állásfoglalással zárhatjuk itt átmenetileg le, hogy mivel a személynévadás és a személynévhasználat mögött részben kulturális okok húzódnak meg, a személynevek nyelvi eredete, etimológiai származása nem kapcsolható közvetlenül, mechanikusan össze a kérdéses nevet viselő személy nyelvi-etnikai hovatartozásával. A személynévkincsnek tehát közvetlen nyelvi-etnikai forrásértéke aligha lehet.¹⁸⁹

7. A 11. század közszoí adatainak nyelvi-etnikai forrásértéke

7.1. A Kárpát-medence Szent István korabeli nyelvi-etnikai képének feltárásához segítségül hívott három nyelvi elemcsoport (a helynevek, a személynevek és a közszoók) közül Kristó Gyula a közszoók vallomását tartotta a legnyomósabbnak, de (vagy talán éppen ezért) itt követte el a legsúlyosabb érvelési hibákat, itt fogalmazott meg a leginkább túlzó és megalapozatlan állításokat. Az adott korból származó forrásokban ránk maradt közszoók vallatásakor ugyanis nem elsősorban a konkrét nyelvi anyag tényleges bizonyító ereje állt a gondolatmenete középpontjában (ami a két tulajdonnévfajta értékelését feltétlenül jellemezte nála), hanem sokkal inkább az a cél vezette a tollát, hogy e lexémák által azokat a — mint láttuk, meglehetősen ingoványos talajon felépített — elképzeléseit támogassa meg további érvekkel, amelyekre a hely- és a személynevek nyelvi-etnikai értékelésekor jutott. Véleménye bizonyos kérdésekben nyelvészeti szempontból megállja ugyan a helyét, ám jó néhány olyan kategorikus állítást is megfogalmazott, amely felülvizsgálatra, kiigazításra szorul. A következőkben ezért Kristónak a közszoók forrásértékére vonatkozó állításait vesszük a nyelvészet oldaláról sorra, majd ezeket egyenként mérlegre téve igyekszünk objektív véleményt formálni arról, mennyiben használhatók fel a 11. század eleji források közszoói adatai a korszakot érintő nyelvi-etnikai rekonstrukcióban.

A közszoók, azon belül is elsősorban a jövevénytárrak etnikai forrásértéke kapcsán általánosságban véve azt az alapvetően helyes állás-

¹⁸⁸ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 33.

¹⁸⁹ Benkő L.: Név és történelem i. m. 46., Hoffmann I.: A Tihanyi alapítólevél i. m. 46., *Uő*: Név és identitás. Magyar Nyelvjárások 48. (2010) 55–56.

pontot vallja Kristó Gyula, hogy e szócsoport általános lexikográfiai vizsgálatával nemigen juthatunk közelebb az etnikai viszonyok megismeréséhez, hiszen bizonyos, hogy „a Kárpát-medencében élő magyar közösségek a 11. században magyarul beszéltek, illetve hogy szlávok is éltek itt, akiknek szavai utat találtak a magyarba, és jövevényszavaként beépültek a magyar nyelvbe”, és a szókölcsönzés feltehetőleg viszont is érvényes volt.¹⁹⁰ Ezt szem előtt tartva ezért a közszavak vallo- mására más aspektusból kíván építeni. „Tárgyunk szempontjából a közszavak akkor juthatnak fontos (majdnem döntő) szerephez, ha segítségükkel arra lehet feleletet kapni, hogy a Kárpát-medencében élő társadalmat vezetői társadalmi méretekben milyen szavakkal szólították meg, illetve e társadalom miként szólította meg a vezetőiket.”¹⁹¹ A „társadalmi kommunikáció” képezi tehát a vizsgálata tárgyát, s ehhez azokat a „köznyelvi (vulgáris) szavakat” veszi számba, amelyek „a társadalom egésze — és nem egy kis és zárt közösség — számára fontos és érthető, társadalmiasult tudattartalmat fejeznek ki”.¹⁹² Az elemzés során — a tulajdonnevek vizsgálatához hasonlóan — e helyütt is külön tárgyalja a Szent István korából, illetve a későbbi évtizedekből származó 11. századi nyelvi anyagot: az előbbi körhöz mindössze két lexémát sorol (az *udvarnok*-ot és a *király*-t), az utóbbihoz pedig négyet (az *üzbég*-et, a *poroszló*-t, az *őr*-t és az *ín*-t). Ez a féltucat szó tehát az, amire ebben az egységben Kristó Gyula a nyelvi-etnikai kérdésekben a következtetéseit alapozza, ráadásul úgy véli, hogy „e hat szó vallomása a Kárpát-medencében a 11. században beszélt nyelvekről bizonyítva több tanulsággal bír, mint a személyneveké, és eléri vagy meghaladja a helynevekből levonható következtetések erejét is”.¹⁹³

Mielőtt Kristó konkrét, e szavakra alapozott következtetéseit mérlegre tennénk, érdemes az elképzelés fent idézett kiindulópontjához néhány megjegyzést fűznünk. Meg kell fontolnunk egyrészt azt, hogy vajon mennyiben lehet átfogó érvényű vélemény akár nyelvi, akár nyelven kívüli kérdésekben az, amely mindössze hat szó tanulságaira épít. Lehet-e vajon e hat szó etimológiai eredete alapján — legyenek azok a „társadalmi kommunikáció” szempontjából bármilyen fontos elemek is — érdemben nyilatkozni a korabeli Kárpát-medence nyelvi-etnikai viszonyairól (a nyelvi-etnikai összetételről és az egyes nyelvek, etnikumok arányairól), ahogyan azt Kristó Gyula teszi, vagy már maga a felvetés is abszurd? Megítélésünk szerint a közszavak — az alaptermészetükből

¹⁹⁰ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 35.

¹⁹¹ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 35.

¹⁹² Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 36.

¹⁹³ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 38.

adódóan — efféle konzekvenciák levonására teljességgel alkalmatlanok, s belőlük csak ennél jóval általánosabb megfigyelésekre nyílik lehetőségünk. A magyar nyelv egy adott korszakból adatolható szláv jövevényszavai például csupán a magyar és a szláv nyelvi (és ezzel együtt kulturális, társadalmi stb.) érintkezés tényét jelzik, ráadásul csakis arra (a többnyire homályban maradó) időszakra vonatkozóan, amikor az illető nyelvi elemeket átvettük. A 11. századból fennmaradt féltucat közszó ugyanakkor (melyek egyikének-másikának éppenséggel a magyar nyelvbeli helyzete is kérdéses) még ennyi forrásértékkel sem rendelkezik, hiszen alig több a puszta véletlennél, hogy a korai források éppen ezeket őrizték meg számunkra a magyar nyelvben az idő tájt használatos több tucatnyi vagy akár sok száz hasonló funkciójú lexémából.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy annak a bizonyos „társadalmi kommunikáció”-nak vagy „társadalmiasult tudattartalom”-nak is (bárhogyan kell is ezt érteni) jóval gazdagabb volt a szóállománya annál, mint amit a források elénk hoznak, így aligha célszerű úgy tekinteni e néhány lexémára, mint olyan szavakra, amelyek „kimerítik a társadalmi kommunikáció, az egyes nagy embercsoportok egymás közti megszólítása fogalomkörét”.¹⁹⁴ Elég itt csupán azokra az alapnyelvi vagy ősmagyar kori jövevényszavakra utalnunk, amelyek a Kárpát-medencébe érkező magyarságnak — kronológiai okok miatt — már kétségkívül a szókincséhez tartoztak: ilyeneknek tekinthetők az alapnyelvi eredetű *hős*, illetőleg az alán *asszony*, az ótörök eredetű *bíró*, *bő*, *tanú* vagy a bizonytalan eredetű, de bizonyosan honfoglalás előtti *úr* stb. lexémák, hogy csupán a társadalmi kommunikáció elemei közül említsünk meg néhányat.¹⁹⁵

7.2. Ezek után pedig lássuk, milyen következtetésekre jutott Kristó Gyula a Szent István korából és az azt követő néhány évtizedből fennmaradt közszavak elemzése során! A vizsgált lexémák tehát a következők: az *udvarnok* Szent István törvénykönyvéből (21. tc.) maradt ránk: „qui vulgo *udvornich* vocantur”; a *király* méltóságnévvel kapcsolatba hozható nyelvi adat a Veszprémvölgyi adománylevélben szerepel $\kappa\rho\alpha\lambda[\eta\zeta]$ (*kral[és]*) formában; az *üzbég*-et Szent László III. törvénykönyve (2. tc.) tartalmazza két ízben is: „qui dicuntur *wzbeq*; qui dicuntur vulgo *wzbeq*”; a *poroszló* latin megfelelője, a *pristaldus* szerepel Szent László II. törvénykönyvében (18. tc.); az *őr* a III. törvénykönyvben (1. tc.) és a II. törvénykönyvben (17. tc.) is előfordul összesen három ízben

¹⁹⁴ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 40.

¹⁹⁵ Az etimológiai magyarázatokat lásd TESz., Bárzsi G.: A magyar szókincs története i. m., A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III. Főszerk. Lakó György. Bp. 1967–1978., Róna-Tas András – Berta Árpád: West Old Turcic. Turcic loanwords in Hungarian. Wiesbaden 2011. [A továbbiakban: WOT.]

és mindannyiszor latin többesjellel állva: „qui vulgo *ewrii* vocantur; quosque nominant *ewr(i)*; qui vulgo *ewrii* vocantur; végül vélhetően a *szolga* szavunk szinonimájaként az *ín*-nel (illetve annak többes számú alakjával) a III. törvénykönyvben (2. tc.) találkozunk: „qui dicuntur *ewnek* vel servi”.¹⁹⁶

Azt, hogy Szent István korának nyelvi-etnikai rekonstrukciójához a 11. század vége előtt adatolható társadalmi terminológia hat ismert szavát (amelyek közül négyet, a *udvarnok*-ot, a *király*-t, a *poroszló*-t és az *üzbég*-et az előzményirodalom nyomán szlávnak, egyet, az *őr*-t bizonytalannak, talán töröknek, egyet, az *ín*-t pedig ismeretlen eredetűnek minősített) maga Kristó sem tekinthette elegendőnek, jól mutatja az az igyekezete, ahogyan a forrásanyag körét megkísérelte tágabbra vonni. Így került a képbe két további elemcsoport: egyrészt a Szent István-i törvényekben leggyakrabban előforduló társadalmi kategóriákat jelentő korai latin szavak (a *comes*, a *miles*, a *liber* és a *servus*) feltehető magyar nyelvi megfelelői. Ezek ugyan nem adatolhatók a 11. században, de Kristó szerint „aligha kétséges”, hogy a latin elemeknek a magyarban is voltak megfelelőik, s ezeket a szláv eredetű *ispán*, *vitéz*, *szabad* és *szolga* szavakban véli — utalva az egynémelyik szó kapcsán felmerülő, főleg kronológiai természetű bizonytalansági tényezőkre is — megtalálni.¹⁹⁷ Másik elemcsoportként — indoklás nélkül és nem egészen világos okokból — a társadalom alsó rétegét alkotó szolgáló (szolgáltató) népek megnevezéseit hívja segítségül, amelyek között szintén sok a szláv szó: pl. *arács* ’szántó’, *bobrownik* ’hódász’, *csatár* ’fegyverkészítő’, *daróc* ’vadász’, *ribnik* ’halász’ stb.¹⁹⁸ Ezek összességéből pedig már adódik is számára az első lényeges konklúzió: „Ha a 11. századi kárpát-medencei társadalomra vonatkozó (ránk maradt vagy *feltételezett*) szavakat (...) összesítem, az derül ki, hogy minden korábbi, a hely- és személyneveket meghaladó mértékben dominál bennük a szláv jelleg, ilyenek kell tekinteni a *király*, a *szabad*, a *poroszló*, az *udvarnok*, az *üzbég* (*üzbég*), a *szolga* szavakat, egy sor szolgáltatónépi kategória megnevezését, valamint feltételesen az *ispán* (*nádorispán*) és a (*vitéz*) szavakat.”¹⁹⁹

Az ily módon kitágított forrásoksoporthoz és a belőle levont következtetésekhez két megjegyzés már most feltétlenül idekívánkozik. Ami a társadalmi kategóriákat megjelölő 11. századi elemeket illeti, a többségük nem is adatolható magyar nyelven nemhogy Szent István korában, de az egész 11. században sem, következésképpen a magyarban valóban szláv eredetű *szabad*, *szolga*, *ispán*, *vitéz* szavaknak értelemszerűen

¹⁹⁶ A forrásadatokhoz lásd Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 36–38.

¹⁹⁷ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 39–40.

¹⁹⁸ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 39.

¹⁹⁹ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 40. [A kiemelés tőlünk: H.I., T.V.]

semmilyen nyelvi-etnikai forrásértéke erre az időszakra vonatkozóan nem lehet, még olyan eleve szűk keretek között sem, ahogyan erre a fentiekben utaltunk. A *poroszló* magyarul szintén nem, csupán a latin *pristaldus*-ként szerepel a korban, a *király* vagy a magyarból, vagy a szlávból alkotott görögösített formában (ráadásul a szó elején torlódást tartalmazva), tehát bizonytalan nyelvi státussal adatolható a veszprémi görög nyelvű oklevélben, az *üzbég*-ről meg maga Kristó mondja, hogy nem biztos a magyar szóként való használata.

Még több probléma merül fel azokkal a szavakkal kapcsolatban, amelyeket a szlávból átvett foglalkozásnévi lexémákként azonosít Kristó Gyula. Ezek döntő többségükben ugyanis csupán a későbbi évszázadokban kerülnek nyelvi adatokként a látókörünkbe, ráadásul nem is közszavakként, hanem helynévi szerepű elemek formájában. Kristó ezzel kapcsolatban azon a határozott állásponton van, hogy mindamelllett „kétség sem fér hozzá, hogy a helynevek ilyen közszavakból keletkeztek”.²⁰⁰ Ez valóban így van, de tárgyunk szempontjából távolról sem mindegy, hogy a helynévvé alakulás a magyarban vagy pedig a szlávban következett-e be: az előbbi esetben az említett közszavak mint szláv jövevényelemek valóban szerves részei voltak a korabeli magyar nyelvnek, az utóbbi esetben viszont a magyar nyelv- és névhasználat csak a belőlük lett helyneveket kölcsönözte a szlávból. Az *Arács*, *Bobrovník* típusú helynevek és mindazok, amelyek közszói alapszava a magyarban sem ekkor, sem később nem mutatható ki, nagy valószínűséggel szláv névadás eredményeinek tarthatók, s mivel az *arács*, *bobrovník* stb. foglalkozásnevek a magyar nyelvnek nem váltak a részévé, a vallomásukról is kénytelenek vagyunk — ebben a vonatkozásban legalábbis mindenképpen — lemondani. A magyar és a szláv foglalkozásnévi helynevek kapcsán másutt is az a benyomásunk támad, hogy Kristó a két kategória elemeit — az ez ügyben pontosabban fogalmazó Heckenastot, Györffy-t és Engelt is megidézve²⁰¹ — lényegében egybemossa, s ennek köszönhető aztán az is, hogy olykor önellentmondásba keveredik, máskor pedig körkörös érvelésbe bonyolódik. Az alább idézett gondolatmenet alapjai így éppoly ingatagok, mint a rájuk épített következtetési láncolat. „Mivel a társadalom túlnyomó része (a honfoglaláskor itt talált és leigázott szláv-ság) alávetett, szolgáltatásra kényszerített volt, nem kell csodálkozni azon, hogy a *szolgálónépi falvak többsége szláv nevet viselt*. Ugyanakkor a magyarok számos, szolgálattal összefüggő (foglalkozás-) nevet

²⁰⁰ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 39.

²⁰¹ Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970., Györffy Gy.: Az Árpád-kori szolgálónépek i. m., Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Bp. 1990.

magyarul adtak meg, illetve *magyarra fordítottak*, s így alakult ki az *elnevezésbeli kétnyelvűség*.²⁰² Ebben az állításban több nem pontosan érthető vagy megokolás nélküli tétel is van, ezeket emeltük ki dőlt betűs jelöléssel. Nem derül ki ugyanis a fenti megfogalmazásból egyrészt az, hogy mire alapozza Kristó a szolgálonépi településnevek szláv többségét, és mindezt pontosan mely időszakra is vonatkoztatja. Pusztán egy-két Árpád-kori vármegye településnév-állományára rápillantva ezt a fölényt egyáltalán nem tapasztaljuk: Abauj megyében például a két *Vadász*, Barsban pedig a *Dusnok*, *Haró*, *Kovács*, *Lovász*, *Solymos*, *Szántó* településnevek alakultak feltehetően magyar foglalkozásnévi lexémából, s csupán egy-kettőnél (*Csitár*, *Taszár* és esetleg még a *Bocsár*, *Peszér*) számolhatunk e szemantikai körben a szláv névátvétel lehetőségével²⁰³ (pedig e két vármegye magyar–szláv vegyes lakosságából adódóan akár más arányokat sem találnánk éppenséggel meglepőnek). A fenti idézet második mondatának valós tartalmát sem könnyű továbbá felfejteni. Ha a szerző e helyütt a foglalkozásnévi helynevekre gondol — amit a következő mondat egyébként valószínűsít²⁰⁴ —, még akkor is homályban marad, kik is fordították az elképzelés szerint a szláv helynevet magyarra: a helyi magyar névhasználók (nyilván szláv–magyar kétnyelvűségi helyzetben), vagy esetleg az adott településnevet az oklevélbe belefoglaló magyar írnok? És milyen elnevezésbeli kétnyelvűségekre kell gondolnunk: arra, hogy ugyanazt a települést magyarul *Ács*-nak, szláv nyelven pedig *Teszér*-nek is nevezték, vagy arra, hogy a fazekasok által lakott települések némelyike magyar (*Fazekas*), némelyike szláv (*Gerencsér*) eredetű nevet viselt? Az előbbi mögött valóban inkább névfordítással számolhatunk (s nem annyira a korábbi névelméleti felfogás által, Kniezsa István nyomán vallott párhuzamos névadással), az utóbbi jelenség viszont természetesen kívül esik ezen a körön.

De a legnagyobb gondot a foglalkozásnevek és a belőlük lett helynevek ide kapcsolásában az okozza, hogy az egész problematikának a Szent István korabeli nyelvi-etnikai rekonstrukcióhoz túl sok köze nemigen lehet, minthogy ennek feltáráshoz közvetlen forrásként csak azok a nyelvi elemek (itt éppen közszavak) vehetők nyilvánvalóan figyelembe, amelyek az adott korszakból adatolhatók. Valójában tehát csupán a korábban jelzett hat lexémával kellene e helyütt beérnünk, sőt még azok között is vannak olyanok — mint utaltunk rá —, amelyek korabeli magyar nyelvi használata nem állapítható meg egyértelműen.

²⁰² Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 39. [Kiemelés tőlünk: H.I., T.V.]

²⁰³ A helynevek etimológiájához lásd Tóth V.: Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helynevei i. m.

²⁰⁴ „Szimbolikus jelentőségű, hogy a korai időből való veszprémvölgyi oklevélben két foglalkozásnévi eredetű falunév szerepel, az egyik (*Grintzari* 'fazekasok' = Gerencsér) szláv, a másik (*Samtag* = Szántó) magyar név.” (Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 39.).

7.3. A továbbiakban ezért azt tekintjük át, milyen információs értéket tulajdonított Kristó Gyula ezeknek a nyelvi elemeknek, az értékelésnek mely részletei állják meg a helyüket, illetve melyek azok, amelyeket viszont pontosítanunk érdemes. Tekintve, hogy erre a néhány lexémára minden más nyelvi adathnál nagyobb súlyt helyezett Kristó, úgy véljük, érdemes ezek problematikáját részletesen is megtárgyalni.

A királyi udvar élelmezését biztosító, főleg terménnyel adózó, házas-földes szolgaként meghatározott *udvarnok* szó²⁰⁵ szláv eredetéről lényegében nincs vita a szakirodalomban.²⁰⁶ Jelentéstani érvekre hivatkozva Kristó joggal számol azzal az eshetőséggel, hogy a lexéma nem valamely Kárpát-medencén kívüli szláv nyelvből került a magyarba (mint-hogy ezek mindegyikében a magyartól eltérő jelentésben szerepel),²⁰⁷ hanem a forrása egy, a Kárpát-medencében élő szláv nyelvű népesség lehetett.²⁰⁸ Azon pedig, hogy ezt a réteget, amely egyébként az ezredforduló környékén a Kárpát-medence társadalmának nagy létszámú, földművelő tevékenységet folytató csoportja volt, a Szent István-i törvény „szláv névvel” említi, Kristó szerint azért nem kell csodálkoznunk, mert a réteget a korban döntően szolgai állapotba süllyesztett szlávok és nem magyarok alkották.²⁰⁹ Abban a kérdésben ugyanakkor, hogy a törvényben szereplő *udvornich* szó szláv vagy magyar alaknak minősíthető-e, pusztán a szó hangalakja alapján megítélésünk szerint nem tudunk döntésre jutni, mert az átadó szláv nyelvi alakot nem ismerjük. Amennyiben ugyanis az egy szl. *dvornikъ* forma lehetett, akkor az *udvornikъ* magyaros hangzású (minthogy benne a szó eleji torlódás feloldva áll), ha viszont egy szl. *dvornikъ* átvételével van dolgunk (ahogyan ezt Kniezsa feltéte-

²⁰⁵ *Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2. Bp. 1955. 540., *Draskóczy István*: *udvarnok*. In: Kristó Gyula főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. (A továbbiakban: KMTL) Bp. 1994. 696., *Kristó Gy.*: Magyarország népei i. m. 36., vö. még *Heckenast G.*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek i. m. 128. is.

²⁰⁶ E kérdésben egyedül Györffy György képviselt más álláspontot, felvetve annak a lehetőségét, hogy a szláv eredetű *udvar* szónak a *-nok* foglalkozásnévképzővel történt képzése 'udvari szolga' eredeti jelentéssel a magyarban jöhetett létre a *tálnok*, *tárnok*, *pohárnok*, *fegyvernek* szavakhoz hasonlóan (*Györffy Gy.*: Az Árpád-kori szolgálónépek i. m. 268., 297.). Ennek a lehetőségnek azonban a korai (elsődleges) adatok hangalakja mond ellent, a lexéma *-nik* végződése ugyanis szláv formásra utal. Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a magyarban a *-nok/-nek/-nök* foglalkozásnévképző éppen a szláv eredetű szavakkal (pl. *udvarnok*, *bajnok*, esetleg *asztálnok*) honosodott meg, s adaptálódott aztán a magyar morféma-rendszerbe (vö. *D. Bartha Katalin*: A magyar szóképzés története. Bp. 1958. 133., *Szegfű Mária*: A névszóképzés. In: A magyar nyelv történeti nyelvta. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1991. 248.).

²⁰⁷ Vö. *Kniezsa I.*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 540.

²⁰⁸ *Kristó Gy.*: Magyarország népei i. m. 36. Minthogy azonban az itt élő szláv népesség nyelvről semmilyen emlék nem maradt ránk, az *udvarnok* szó meglétét ebben a jelentésben abból kimutatni nem lehet. Így pedig ez a feltevés közvetlenül nem igazolható.

²⁰⁹ Vö. ehhez *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged 1995. 192–202.

²¹⁰ Vö. *Kniezsa I.*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 540.

lezi),²¹⁰ akkor viszont az eredeti szláv alakkal teljesen egybeeső formát látjuk a forrásban megjeleni. Ha azonban a törvény konkrét szöveghegyének megfogalmazását is figyelembe vesszük (amely megnevezőszós szerkezettel az adott réteg vulgáris nyelvi megjelölésére utal: *qui vulgo udivornich vocantur*), jó esélyekkel gondolhatunk arra, hogy e szerkezet magyar szóhasználatot rögzített. A korabeli nyelvi presztízviszonyok alapján ugyanis szláv szó aligha kerülhetett bele a latin szövegbe *vulgo* megjelöléssel, csupán magyar elemekről lehet ezt feltételezni. A szó korabeli általános használatát egyébként több körülmény is jelzi: egyrészt az, hogy László III. törvénykönyvében (3. tc.) szintén előfordul (*udornic* alakban); másrészt az, hogy az Árpád-korban mindvégig gyakran szerepel latinizált (*udornicus, udivornicus, udvarnicus*) formában, tulajdonképpen oklevélszóként, a magyarországi latin nyelv magyar jövevényszavaként;²¹¹ harmadrészt pedig az, hogy mintegy két tucat helynévben ugyancsak feltűnik szerte a Kárpát-medencében.²¹²

A Veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevelében az adományozó István méltóságneveként szereplő $\kappa\rho\alpha\lambda[\eta\zeta]$ forma nyelvi elemzése több problémát is felvet. Nem dönthető el például az, hogy az adott betűhív alakot *kral*-ként vagy *kralés*-ként kell-e azonosítanunk. Az utóbbi formálisan görög alaknak tekinthető ugyan, de csak úgy, mint a megfelelő magyar vagy (a magyarhoz is alapul szolgáló) szláv nyelvi alak görögösített változata.²¹³ Zoltán András a 10–12. századi bizánci görög nyelvű forrásokban a kizárólag magyar vezérekre és uralkodókra használt $\kappa\rho\alpha\lambda[\eta\zeta]$ megjelölést a görögben egzonimának (xenizmusnak) tekintti, s a szóhasználat forrásaiként magukat e magyar személyeket (fejedelmeket, vezéreket) és tolmácsaikat sejtí.²¹⁴ E vélemények egyértelműen azt jelzik, hogy a görög nyelvű oklevél adata mögött ez idő tájt a szlávban és/vagy már a magyarban is használatos *král(y)* forma húzódatott meg. A szó hangalakja az eredeti szláv nyelvi formát tükrözi ugyan, de azt sem zárhatjuk ki, hogy az akkor már a magyarba is bekerülhetett: a torlódásos forma önmagában ezt nem teszi elképzelhetetlenné. Erre a Halotti beszéd *bratym* szava lehet a bizonyosság: az ugyanis

²¹⁰ Vö. *Kniezsa I.*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 540.

²¹² *Kristó Gy.*: Magyarország népei i. m. 36.

²¹³ *Pais D.*: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele i. m. 3–5., *Kristó Gy.*: Magyarország népei i. m. 37. Más véleményt képvisel a kérdésben Holler László, aki a szó szláv nyelvi származtatásában a hagyományosan elfogadott személynévi eredetű címjelölő helyett más folyamatot (középszláv $\kappa\rho\alpha\lambda$ 'határ, határterület' – bizánci görög $\kappa\rho\alpha\lambda(\eta\zeta)$ 'határterület ura, határőrgróf', majd később 'magyar uralkodó' típusú változást) feltételez; vö. *Holler László*: A magyar korona néhány alapkérdéséről. Századok 130. (1996) 952–954., *Uő*: A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről. Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához. Magyar Nyelv 109. (2013): 63–64.

²¹⁴ *Zoltán András*: Király és karéj. Magyar Nyelv 109. (2013) 340.

minden kétségen felül áll, hogy a *barát* szavunk e korai, tisztán magyar nyelvű szövegben szereplő adata a 12. század végén már a magyar nyelv elemének tartandó. A szó szláv eredete egyébként szintén nem kérdéses, legfeljebb abban van némi (de nem áthidalhatatlan) nézetkülönbség, hogy mi lehetett az átadó nyelv: Kniezsa a horvát mellett teszi le a voksát,²¹⁵ Kristó pedig általánosabban fogalmazva e lexéma kapcsán is fölveti, hogy az esetleg szintén a Kárpát-medencei szlávok nyelvéből kerülhetett a magyarba.²¹⁶

A László király III. törvénykönyvében előforduló *üzbég* szó társadalmi csoportot nevezett meg, megkülönböztetve őket a várkatonáktól, az inéktől és a szolgálóktól. A történészek egy része szláv földről Magyarországra menekült, s ezáltal a király szolgájává lett személyként határozza meg az *üzbég* szó szemantikai tartalmát,²¹⁷ Kristó Gyula szerint viszont az *üzbég* összefoglaló megnevezése volt azoknak a szolgálóvá tett, illetve szabad népelemeknek, akik közös jellemzője a menekülésben, kóborlásban való részvétel volt.²¹⁸ Az ő emléküket őrzik az itt-ott a későbbi évszázadokban felbukkanó *Üzbég* ~ *Izbég* helynevek.²¹⁹ Az *üzbég* (eredeti alakjában bizonyára *izbég*) szó szláv eredetű (vö. talán déli szláv *iz-běgъ* 'szőkevény'), ám mivel ma ilyen szó a szláv nyelvekből nem mutatható ki,²²⁰ ez is Kárpát-medencei szláv szó lehetett, és Kristó szerint az sem

²¹⁵ Vö. Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 268–269.

²¹⁶ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 37. A szó hangalakja kapcsán nehézségként szokás utalni arra, hogy benne a szó eleji mássalhangzó-torlódás nem a szokásos módon, azaz a következő szótagbeli magánhangzóhoz igazodva oldódott fel (azaz nem *karály*-ként), hanem *i* ~ *i-vel* (*király* ~ *kéřály* formában). Zoltán András ezzel összefüggésben Chelimszkij felvetését idézi, aki szerint abban az esetben, ha a szó nem közvetlenül a szlávból, hanem török közvetítéssel (a török nyelvű elit közvetítésével) került a magyarba, ez a nehézség megszűnik, minthogy a törökben a torlódás feloldása hangrendtől függően *i* ~ *i* betoldásával történt, s ez a szláv elsődleges alakból **qiral* formát hozna létre a török közvetítő nyelvben (Zoltán A.: Király és karéj i. m. 339.). Megjegyezzük ugyanakkor, hogy erre az egyébként is igazolhatatlan feltevésre nem nagyon van szükség, hiszen a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásában a neutrális *i* ~ *ě* magánhangzók másutt, például előtéhangként egyáltalán nem szokatlanok a magyarban sem: pl. *iskola*, *istálló*, *eszterág*, *Esztár* (vö. ehhez pl. *Keszler Borbála*: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. Nyelvtudományi Értekezések 63. Bp. 1969., *Nyirkos István*: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen 1993., *Kenyhercz Róbert*: A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. Debrecen 2013.).

²¹⁷ Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 517–518., Jánosi Monika: *izbég*. In: KMTL 298.

²¹⁸ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 38., illetve bővebben *Uő: Üzbég és tolvaj*. Magyar Nyelv 71. (1975) 62–66.

²¹⁹ Ezekhez összefoglalóan lásd Kristó Gy.: *Üzbég és tolvaj* i. m. 63–64. *Üzbég* helyneveket Kristó Nyitra, Sáros, Abaúj, Komárom és Esztergom és Pest megyéből említ, ezek forrásértéke kapcsán azonban azt is hangsúlyozza, hogy az utóbbi háromnak csak kései, a 19. századból való az első adata, „ennélfogva a XI. századba való visszavezetésük időrendileg indokolatlan lenne” (Kristó Gy.: *Üzbég és tolvaj* i. m. 63.), ám mindez nem gátolja meg abban, hogy a többi helynevet viszont visszavezesse a 11. századba, holott azok legkorábbi adatai is csupán a 13. század végéről és a 14. század elejéről valók. Ez az eljárás módszertani szempontból legalábbis kérdéses és meglehetősen ellentmondásos.

²²⁰ Vö. Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 544.

egyértelmű, hogy bekerült-e egyáltalán a magyar nyelvbe.²²¹ Itt ismét azzal az érveléssel él egyébként Kristó, amelyet az *udvarnok* kapcsán is tapasztaltunk, hogy tudniillik mivel az elvándorlásba zömmel szláv nyelvű társadalmi réteg (a szolgák tömegei) kapcsolódott be, érthető, ha szláv nyelven nevezték meg őket, illetve velük együtt a szolgálat elől elmenekülő magyarokat is.²²² Nem világos azonban, hogy kik is azok, akik így nevezték meg a kóbormozgalomban résztvevőket: a pannóniai szlávok? A magyarokra ez a kijelentés Kristó felfogásában nyilván nem értelmezhető, hiszen mint láttuk, azt is kérdésesnek tartja, hogy ez a szláv elem bekerült-e egyáltalán a magyar nyelvbe. Véleményünk szerint erre a kérdésre azonban kétségekívül igennel felelhetünk még akkor is, ha ma ennek a szónak nincs is nyoma a nyelvünkben. A korabeli magyar nyelvű szóhasználatra utal ugyanis ismételten a törvénytöredék megfogalmazási módja (*qui dicuntur vulgo wzbeg*), a szó hangalakjának módosulása (*izbég > üzbég*), ami a magyarban következhetett be szabályos labializációs változással, de ezt támogathatják az ilyen alakban feltűnő helynevek is (az *Izbég* alakúak mögött — s a korai évszázadokban inkább ilyeneket találunk — ugyanakkor szláv névadók és névhasználók is sejthetők).

A László király II. törvénykönyvében (18. tc.) szereplő latin *pristaldus* magyar megfelelőjeként feltehető *poroszló* lexéma problematikájával e helyütt nem is kell különösebben foglalkoznunk, ez a szó ugyanis magyarul csak jóval későbből adatolható.²²³ A latin *pristaldus* ~ magyar *poroszló* egyébként az írásbeliséget megelőző intézményesített szóbeliség közhitelességi szervezetének tisztségviselője volt: egy személyben hatósági megbízott és közhitelű tanú, aki bírósági és közigazgatási feladatokat látott el, és szükség esetén ezek megtörténtét tanúsította.²²⁴ A szó szláv eredete nem kétséges: a jogi terminológia több szavával együtt a déli szlávból, feltehetően az ószerből-óhorvátból származik, s eredeti szláv nyelvi alakja a prepozíciós szerkezetű *pristav* lehetett (a szóban a magyar nyelvben bekövetkező *szt > szl* változáshoz lásd még *boroszlán*, *zászló*).²²⁵ A *poroszló* lexéma tanúságát a 11. századi viszonyokra vonatkozóan Kristó is csak óvatosan használja fel,²²⁶ de lemondani róla láthatóan nem kíván.

²²¹ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 38.

²²² Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 38.

²²³ Kniezsa István még a 13. századtól felbukkanó *Poroszló* hely- és személynevek ide vonhatóságát is megkérdőjelezi arra hivatkozva, hogy ezek inkább a szláv *Prěslav* személynévvél, semmint a *poroszló* közszóval tartoznak össze (*Kniezsa I.*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 440). Az Árpád-korban egyébként a személynév a *Prěslav*-tól a *Poroszló*-ig számos hangalaki változatban adatolható (vö. *ÁSz.* 653–654.).

²²⁴ Zsoldos Attila: *poroszló*. In: *KMTL* 552.

²²⁵ Vö. mindehhez *Kniezsa I.*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 440., *TESz. poroszló*. A latin *pristaldus* alak feltehetően az eredeti szláv *pristav* formából alakulhatott.

²²⁶ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 38.

Az *őr*-ök (lat. *speculator*) a határvármegyék (*marchia*) váraihoz kapcsolódó, mélységében tagolt védelmi rendszer századokba és tizedekbe szervezett, békeidőben a gyepűterület katonai biztosítását, de egyben vámosi feladatokat is ellátó (kezdetben vegyes jogállású, de gyakorlatilag a várnépekkel azonos megítélés alá eső) elemei voltak.²²⁷ A László király II. és III. törvénykönyvében található első említésük az *őr* lexémát sajátos kettős természetű elemként hozza elénk: vulgáris nyelvű megnevezésként utal egyrészt a törvény szövege rá, másrészt viszont latin többszeggel szerepelteti, amit pedig akár úgy is értékelhetünk, hogy ez a szó az *udvarnok*-hoz hasonlóan szintén a magyarországi latin nyelv magyar jövevényszava lehetett. A szó (és a szócsalád) etimológiája egyébként bizonytalan, de felmerül vele kapcsolatban a török származtatás gyanúja.²²⁸ A magyar nyelv török jövevényszavai kapcsán a leginkább mértékadó újabb kézikönyvünk, a WOT. az *őr* 'őröl' igét török eredetűnek tartja ugyan, de az *őr* főnév és az *őriz* ige kapcsán az EWUng. magyarázatát idézi, amely szerint az *őriz* ige és az *őr* főnév összetartozhat az *őr* 'őröl' igével, amennyiben az *őr* főnév másodlagos alakulat az *őriz* igéből, s ez utóbbi pedig az *őr* 'őröl' ige származéka, s többszörös jelentésváltozáson ment keresztül. Ha ez az etimológia helyes, akkor mind az *őriz* ige, mind az *őr* főnév belső magyar nyelvi fejlemény.²²⁹

László király III. törvénykönyve (2. tc.) tesz említést az *ín*-ekről (vagy *őn*-ökről) mint a latin *servus* 'szolga' magyar megfelelőjéről: *qui dicuntur ewnek vel servi*. Az adaton magyar többesszámjel szerepel. A szó ismeretlen eredetű, és régen kihalt,²³⁰ helyét a szláv eredetű *szolga* vette át.²³¹ Ez utóbbi két lexémát (tehát az *őr* és az *ín* elemeket) — az etimológiai bizonytalanságaik okán — Kristó sem használja fel érdemben a 11. századi Kárpát-medence nyelvi-etnikai összetételének meghatározásához.

7.4. A fent részleteiben is tárgyalt lexikális elemek 11. századi nyelvi helyzetét tehát a következőkben összegezzük. Kétségtelen, hogy ezek a szavak a társadalom fontos rétegeit, intézményeit nevezik meg, s amennyiben a forrásokbeli státusuk nem kérdéses (a *poroszló*-é és részben a *király*-é viszont az), a korabeli magyar nyelvhasználat elemeinek tekinthetők. Az is tény, hogy közülük több szláv (mégpedig Kárpát-medencei szláv) eredetű. Arra vonatkozóan azonban, hogy ezek a szláv eredetű lexémák mikor kerültek be a magyarba, nyilvánvalóan semmilyen

²²⁷ Szegfű László: *őr*. In: KMTL 519.

²²⁸ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 38., TESz. *őr*.

²²⁹ WOT. 675.

²³⁰ TESz. *ín*, EWUng. *ín*.

²³¹ A folyamat nyelven kívüli lehetséges hátteréhez lásd Draskóczy István: *ín*. In: KMTL 283.

információval, támponttal nem rendelkezünk, s legfeljebb annyit állíthatunk megalapozottan, hogy erre a honfoglalást követően s a 11. századot megelőzően kerülhetett sor. A 11. század elejének törvényszövegei ugyanis már úgy hozzák eléink az említett szavakat (a valóban megnyugtató helyzetű *udvarnok*-ot és az *üzbég*-et), hogy abból a magyar szókészletbe tartozásuk és a magyar nyelvbeli használatuk nagy valószínűséggel következik. Megítélésünk szerint ennyi az, amiről ezek a szláv eredetű lexémák többé-kevésbé biztosan vallanak.

Kristó Gyula azonban ennél jóval tovább megy az értékelésükben. Elveti azt a feltevést, hogy a magyarok ezeket az elnevezéseket magukkal a társadalmi intézményekkel együtt vették volna át a szlávoktól, mert a tagolt társadalmat véleménye szerint a magyarok hozták létre a szlávok alávetésével, és alkották meg azt az államot, amely szlávokra, magyarokra és más népelemekre terjedt ki.²³² Annyiban egyetérthetünk Kristóval, hogy „a szláv nevek és szavak a Kárpát-medencében élő szláv lakosságra vallanak rá (amint hogy alapos, de adatok híján igazolhatatlan gyanú szerint a magyar nyelv számos jövevényszava sem a szomszédos országokban élő szlávoktól [...], hanem a kárpát-medencei szlávoktól ered)”.²³³ A konklúzió további részletei azonban már olyan tételeket fogalmaznak meg, amelyek levonására az alapul vett forrásanyag (a Krisó által ide vont néhány lexéma) bizonyosan nem szolgálhat elegendő információval. Azt mondja ugyanis Kristó, hogy „A magyarok által létrehozott állam tisztségviselői, a szláv tömegek alávetésével a magyarok révén megvalósított társadalmi polarizáció csoportjai csak úgy viselhetnek rendre (bár természetesen korántsem kizárólagosan) szláv neveket, ha ennek az államnak és ennek a társadalomnak számra legjelentősebb komponense szláv nyelven beszélt. Ez megfelel annak a megállapításnak, amit a honfoglalás kori Kárpát-medence etnikai viszonyairól sokban más bizonyítékok [értsd: a helynevek és a személynevek; *a szerzők*] alapján feltételeztem: a honfoglaló magyarok nomádállamának 100 ezer fős (magyar mellett nyilván még törökül is beszélő) népességével szemben az itt talált népesség 150-250 ezer főre becsülhető.”²³⁴

²³² Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 40. Ebben a kérdésben a nyelvészet nyilvánvalóan nem jogosult véleményt mondani, legfeljebb annyiban, hogy megítéli, a szókölcsonzés logikájának ezek a felvetések mennyiben felelnek meg, azaz a szavak átkerülése egyik nyelvből a másikba lehet-e független az általuk jelölt dolgok átvételétől. Ezen túl érdemes továbbá azt is megjegyezni, hogy a 9–11. századi állam (közte a Kristó által is emlegetett nomádállam) fogalmáról talán legátfogóbban és számos körülményt mérlegelve Szabados György munkájából tájékozódhatunk (*Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. [Szegei Középkortörténeti Könyvtár 26.] Szeged 2011.*).

²³³ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 40.

²³⁴ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 40–41.

7.5. A három forráscsoport, a helynevek és a személynevek, valamint a közsavak vizsgálata alapján Kristó Gyula a Kárpát-medencében tehát a vizsgált időszakra vonatkozóan jelentős szláv túlsúllyal számol. Ezt a véleményt azonban — a fent részletezett módszertani buktatók miatt — még azzal az általa tett lényeges megszorítással együtt sem tekinthetjük megalapozottnak, hogy a szláv túlsúly persze nem etnikai, hanem nyelvi szempontból értendő (s a szláv nyelvűek csoportjába beletartoznak például a korábban más nyelveket beszélő, nyelvüket tekintve elszlávosodott, de eredeti etnikai tudatukat őrző népelemek), ugyanis „az etnikai komponensek sokkal bonyolultabbak voltak annál, mint ami az egysíkú, egyveretű forrásanyagból kitetszik”.²³⁵ Nem kizárt, hogy Kristó felfogása a Kárpát-medence korai nyelvi-etnikai összetételének kérdésében akár helytálló is lehet, ezt nem a mi tisztünk megítélni; arra azonban már nekünk kell rámutatnunk, hogy a nyelv- és névtörténet oldaláról szemlélve az a nyelvi forrásanyag, amire az elképzeléseit építette, és az a metodológia, amivel ezt a forrásanyagot vallatóra fogta, efféle következtetések levonására (számánál és természeténél fogva is) önmagában nem lehet alkalmas.

8. Összegzés és távlatok

A fent elmondottak leglényegesebb tanulságait összegezve megállapíthatjuk, hogy Kniezsa István nevezetes munkájának, a Magyarország népei a XI. században című könyvnyi méretű tanulmányának a módszerei s így az ezek segítségével levont következtetései mai ismereteink szerint jórészt már nem állják meg a helyüket. A Kárpát-medence általa megrajzolt nyelvi-etnikai térképét sajnos nem tarthatjuk hitelesnek, mivel a forrásként figyelembe vett helynevek jó része fennakad mai tudásunk rostáján, s az eredményei alapjául szolgáló történettudományi és régészeti ismereteket is jócskán meghaladta az idő.

Mintegy 80 év távlatából ez azonban aligha lehet meglepő, és ez a körülmény nem csökkenti Kniezsa érdemeit sem a magyar történeti helynévkutatás terén. Az itt elemzett műve fontos lépést jelentett annak felismerésében, hogy a magyar helynevek egyes szemantikai és morfológiai típusai időbeli rétegzettséget mutatnak. Ez a megállapítása ma is helytálló, noha e rétegek között merev időhatárokat semmiképpen sem húzhatunk, hanem a kronológiai különbségeket sokkal inkább az egyes névtípusok gyakorisági időszakainak egymásutániségében tudjuk értelmezni.

²³⁵ Kristó Gy.: Magyarország népei i. m. 41.

Kniezsa eredményeinek kritikai értékelésével együtt megállapíthatjuk azt is, hogy Kristó Gyula mind az 1970-es években, mind pedig az ezredfordulón írt terjedelmes tanulmányában éppen a leglényegesebb pontokon vette bírálat alá Kniezsa elméletét. S bár Kristó bírálata jórészt helytálló, az általa alkalmazott nyelvészeti-névtani szempontból többnyire megalapozatlan módszerek s nem egy esetben tárgyi tévedések is tévútra vitték a helynevekre alapozott következtetéseit. Ugyanez érvényes a személynevek, illetve a közsók elemzésére épülő feltevéseire annál is inkább, hogy ezen a téren jóformán töretlen úton kellett haladnia. Bírálata mindezzel együtt is jogosan hívta fel a figyelmet az idevágó nyelvtudományi-névtani ismeretek meghaladott voltára.

Mindezek fényében nem minden alapot nélkülözően vetődik fel a kérdés: van-e esélyünk arra, hogy a Kárpát-medence 11. századbéli nyelvi-etnikai képét a ma rendelkezésünkre álló tudományos ismeretek alapján olyan részletes kidolgozottsággal megrajzoljuk, mint ahogyan azt Kniezsa István tette 1938-ban? Úgy gondoljuk, hogy egyelőre sajnos nincs erre módunk, de az általa megadott pontossággal talán még évtizedek múltán sem lesz erre lehetőségünk.

Mindazonáltal a mai nyelv- és névtörténeti kutatásoknak is megvannak az eszközei ahhoz, hogy egyre pontosabb véleményt formáljunk meg az itt tárgyalt kérdésben. Ehhez mindenekelőtt a 11. századból ránk maradt nyelvi forrásanyag tüzetes feldolgozására van szükség. A már korábban is alaposan megvizsgált források (oklevelek) újrafeldolgozása is elengedhetetlen — ahogyan azt Benkő Loránd az utóbbi évtizedekben többször is hangsúlyozta²³⁶ —, nemcsak az elméleti, módszertani és tárgyi ismeretek számottevő fejlődése miatt, hanem a vizsgálatok során akár csak közvetetten is figyelembe vehető adatállomány jelentős felszaporodása következtében is. A Tihanyi alapítólevél elmúlt évekbeli monografikus feldolgozásai²³⁷ is azt igazolták, hogy korábbi ismereteink az újratárgyalás nyomán jelentősen módosulhatnak.

A 11. századi források körében korábban jóval kevesebb figyelmet kaptak a másolatban fennmaradt oklevelek. Ezt leginkább talán az magyarázza, hogy a vizsgálatokat főleg hang- és helyesírás-történeti szempontok határozták meg, s ezen a téren valóban korlátozottabb e nyelvemléktípus forrásértéke. Névtani tekintetben a hiteles másolt oklevelek azonban megbízható forrásnak számítanak. A nyelvtörténeti vizsgálatok körén korábban szinte teljesen kívül rekedtek a hamis oklevelek, közöttük az e századra datálhatók is. Ezeknek a kutatásokba való bevonásá-

²³⁶ Benkő L.: *Név és történelem* i. m. 111., 115–116.

²³⁷ Vö. Hoffmann I.: *A Tihanyi alapítólevél* i. m., *Szentgyörgyi R.: A Tihanyi apátság alapítólevele* i. m.

ra Szőke Melinda a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének elemzésével mutatott kiváló példát,²³⁸ és vázolt fel más, hasonló oklevelek felhasználását is lehetővé tevő módszereket. Ezeknek az okleveleknek a vallo-másáról — tekintettel a 11. század forrásokban való szegénységére is — semmiképpen nem mondhatunk le.

Úgy véljük, a 11. századból ránk maradt források szisztematikus feldolgozásával megközelíthetjük vagy akár el is érhetjük azt az adatmennyiséget, amely alapján — ma már nem elfogadható összetételben — Kniezsa István vizsgálta a Kárpát-medence térségét.

Az elemzésekben nem érhetjük be a csupán a nevek eredetére összpontosító etimológiai vizsgálatokkal, hanem a névrekonstrukció összetettebb, a nevek történetét is jobban figyelembe vevő eljárását tartjuk követendő módszernek. Emellett figyelembe kell venni a történeti névszociológia eredményeit éppúgy, mint ahogyan a névelmélet napjainkban általánosan elfogadott tételeit is.

A fentiek mellett nem hagyhatjuk említés nélkül azt a körülményt sem, hogy a hazai szlavisztika és turkológia képviselői — amely tudományterületek művelői a korábbiakban kiemelkedő módon járultak hozzá az itt tárgyalt ismeretek köréhez —, ma igen gyér érdeklődést mutatnak a Kárpát-medence szláv és török eredetű helynevei iránt. Nélkülük a kutatások eredményei ma sem lehetnek teljes értékűek.

Aligha lehet kérdéses, hogy a Kárpát-medence 11. századi etnikai összetételének vizsgálatában a nyelvtudomány mellett más tudományoknak is fontos szavuk van: a történettudomány és a régészet vallomását már Kniezsa István is igyekezett felhasználni munkájában. Úgy gondoljuk azonban, hogy jóval megbízhatóbb eredményekre jutunk abban az esetben, ha az egyes tudományterületek kutatói a saját tudományszakukon belül maradván értékelik a figyelembe vehető adatokat anélkül, hogy ennek során más szakmák ismeretanyagából a saját eredményeiket megtámogató érveket keresnének. Ugyanezt a felfogást vallja a „vegyes érvelés” módszertani veszélyeiről a régész Révész László is.²³⁹ A vizsgálat második körében így aztán egymástól független kutatási eredmények válhatnak összemérhetővé, amelyek vagy megerősítik, vagy cáfolják majd egymást.

Megbízható eredményekhez több lépcsőfokon áthaladva juthatunk egyre közelebb: a vizsgálatokat először célszerűnek tűnik egy-egy jól megválasztott kisebb térségben, például valamely nyelvi, történettudományi, régészeti szempontból jól adatolható, kellően feltárt vármegye területén elvégezni. Egy ilyen kutatási folyamat is megköveteli azonban

²³⁸ Szőke M.: A garamszentbenedeki apátság alapítólevele i. m.

²³⁹ Révész László: A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés i. m. 63–64.

a benne részt vevő kutatók közelítésmódjának szemléleti azonosságát és munkájának összehangolását a kezdetektől fogva. Meggyőződésünk, hogy egy olyan összetett kérdésben, mint amilyen az itt felvetett probléma, valóban új eredményekhez csakis egy ilyen módon megvalósított kutatási program vezethet el.

QUESTIONS OF LINGUISTIC AND ETHNIC RECONSTRUCTION IN THE CARPATHIAN
BASIN OF THE ELEVENTH CENTURY

by Hoffmann István, Tóth Valéria
(Summary)

The present study is directly connected to the paper that the late Gyula Kristó published in the same review in 2000 about the ethnic groups of Hungary in the age of Saint Stephen. In this work, Kristó critically assessed the methods elaborated by István Kniezsa a good half century before and the results he had reached on the very basis of these methods. At the same time, Kristó also outlined his own ideas about the ethnic structure of the Carpathian Basin in the same period. So far, the work of Kristó has elicited no reflections whatsoever on the side of linguists.

The present study aims at approaching the subject from various perspectives. 1. At first, the authors examine the present state of the research with regard to general questions of name-giving and name-usage, the way these views diverge from previous scholarly opinions, and the consequences this involves in connection to the possibilities of linguistic and ethnic reconstruction. 2. They explore systematically the theses once forwarded by Kiezsza, taking into account the critical remarks of Kristó as well, and in doing so to incorporate into the analysis those perspectives which have been proposed by more recent research 3. In the next step, the propositions of Kristó are critically examined. 4. Finally, those linguistic and onomastic procedures are summarised, which, on the basis of our present knowledge, can be put to use with a view of linguistic and ethnic reconstruction.